T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

İSLAM MEZHEPLERİNDE TEKFİR VE İBADİYYE'NİN TEKFİR ANLAYIŞININ MUKAYESESİ

Kadriye Yanmış

Diyarbakır 2015

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
İslam Mezhepler Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

İSLAM MEZHEPLERİNDE TEKFİR VE İBADİYYE'NİN TEKFİR ANLAYIŞININ MUKAYESESİ

Kadriye Yanmış

Danışman
Doç. Dr. Orhan Ateş

Diyarbakır 2015

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "İslam Mezheplerinde Tekfir ve İbâdiyye'nin Tekfir Anlayışının Mukayesesi" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

Tezim sadece Dicle Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

Tezimin … yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

..../..../.....

Kadriye YANMIŞ

KABUL VE ONAY

Kadriye Yanmış tarafından hazırlanan "İslam Mezheplerinde Tekfir ve İbâdiyye'nin Tekfir Anlayışının Mukayesesi" adındaki çalışma, [Savunma Sınavı Tarihi] tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı**,** İslam Mezhepler Tarihi Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak [oybirliği / oyçokluğu] ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Metin BOZAN (Başkan)

Doç. Dr. Orhan ATEŞ (Danışman)

Doç. Dr. Namık Kemal KARABİBER (Üye)

ÖNSÖZ

İbâdiyye İslam dünyasında ve Türkiye'de çok fazla bilinmeyen bir mezheptir. Daha çok Umman ve Zengibar'da olmak üzere bazı Afrika ve Orta Doğu ülkelerinde de müntesipleri bulunmaktadır. Ancak, Haricîlik içerisinde zikredilmesi ve Haricîliğin meşhur olmuş şiddet eylemlerinin gölgesinde kalması bu mezhebin tanınmasında önemli bir engelleyici faktör olmuştur.

İslam dünyasında ve Batı'da dini dili kullanan, diğer bir ifadeyle cihatçı gruplar hemen her daim Haricîlikle beraber anılmıştır. Bu mezhebin günümüzde temsilcileri olmamakla beraber, İbâdiyye'nin köken olarak Haricîlikle olan tarihsel ilişkileri ve bu ilişkilerin mahiyetinin tam olarak bilinmemesi sebebiyle İbâdiyye, "Haricî zihniyet" söylemi içerisinde ötekileştirilmeye maruz kalabilmektedir. Özellikle son yıllarda İslam coğrafyasında artan cihatçı faaliyetler ve sivillere yönelik şiddet eylemleri İbâdiyye'nin tekfir anlayışının incelenmesini gerekli kılmıştır. Bu gereklilik sadece İbâdiyye mezhebiyle ilgili değildir. Müslüman toplumlarda artan şiddet eylemleri, İslam toplumlarının birbirlerini iyi tanımalarını zorunlu kılmaktadır. Cihat adı altında yapılan eylemlerin, söylem düzeyinde, sömürgeci-kâfir Batılı güçlere yönelik olduğunun ifade edilmesine karşın fiiliyatta saldırıların çoğunun Müslüman otonom halkalara yapılması, dahası bunun tekfirle meşrulaştırılması dikkat çekicidir. Said Cevdet, Haenni ve Kepel gibi değişik düşünce dünyasından aydınlar, kaynağını büyük oranda tekfir tartışmasından

alan şiddet eylemlerinin İslam dünyasında eğitimli orta sınıfların İslam'dan uzaklaşmasına neden olduğunu belirtmektedir. Görüleceği gibi, birbirini tekfir eden grupların zamanla münafık-kâfir kabul ettikleri kimseleri öldürmesi, çok bilinmeyen mezheplerin küfür anlayışlarının incelenmesini önemli hale getirmektedir.

Bu çalışmada İslam Mezhepleri Tarihi'nde tekfir kavramının oluşumu, bunun dini, siyasi ve sosyo-ekonomik kaynakları incelenmiştir. Mezheplerin küfür konusundaki görüşleri ve İbâdiyye'nin konuyla ilgili görüşleri tanıtılmaya çalışılmıştır. İbâdîlerin bu bağlamda sıklıkla tekrarladığı şey, mezhebin kurucusu Abdullah b. İbâd'ın Haricîliğin önemli ismi Nâfî b. Ezrak'tan teberrî etmesi ve "nimet küfrü-şirk küfrü" ayırımını yapmasıdır. Bu ayrım günümüzde de geçerliliğini sürdürmektedir. Ancak İbâdîler, genellemeci bir tutumla Haricî zümre içerisinde mütalaa edildikleri için diğer fırkalar bu ayırıma dikkat etmemektedir. Özetle, İbâdiyye, iman ettiğini ilan eden Müslüman'ın ya da cizye vermeyi kabul etmiş gayr-ı müslimlerin kanını helal görmemektedir.

Yükseklisans ders dönemimde ve tez çalışmalarımda yardımlarını esirgemeyen tez danışmanım Doç. Dr. Orhan **ATEŞ**'e, derslerinden istifade ettiğimiz Prof. Dr. Metin **BOZAN**'a ve çalışmalarım süresince ihmal ettiğim aile fertlerime teşekkür ederim.

Kadriye YANMIŞ

Diyarbakır/ 2015

ÖZET

İbâdiyye Türkiye'de ve İslam ülkelerinde sıklıkla Haricîlik ve şiddet eylemleriyle aynîleştirilerek değerlendirilmektedir. Bu sebeple ilgili tartışmalarda İbâdiyye'nin Haricîlikle ilgilisi, günümüz tekfir gruplarıyla fikirsel benzerlik-farklılığı ve küfür anlayışı merak konusudur.

Bu çalışmada İbâdiyye'nin küfür anlayışı Türkçe ve Arapça kaynaklardan hareketle tanıtılmıştır. Bu doğrultuda İbâdiyye hakkında bilinenden hareketle bilinmeyene ulaşma hedeflenmiştir. Çalışmanın birinci bölümünde Mezhepler Tarihinde küfür tartışmalarının bilinen seyri kısaca ele alınmıştır. İkinci bölümün okunmasını kolaylaştırmak amacıyla burada tekfir tartışmasının doğmasına etki eden dini, siyasi ve epistomolojik faktörler ile mezheplerin konuyla ilgili yaklaşımları literatür taramasıyla özetlenmiştir. İlk dönem İslam mezheplerinin küfür konusundaki görüşleri tespit edilip kısaca özetlenmiştir.

İkinci ve son bölümde, İbâdiyye'nin oluşumu, inanç esasları, inançla ilgili, tevhid, adalet, kaza-kader, velâyet-berâet, emir ve nehiy, va'd-vaid, menzile beyne'l menzileteyn, la menzile beyne'l menzileteyn, esmâ ve ahkâm kavramları kısaca tanıtılmıştır. Devamında İbâdiyye'ye göre küfrün tanımı, mahiyeti ve tekfirle ilgili nifak, kebîra, sağîra ve ısrar kavramları incelenmiştir.

Son olarak, diğer İslam mezhepleri ve İbâdiyye'nin tekfir anlayışlarının mukayesesi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler

İslam mezhepleri, Haricîlik, İbâdiyye, iman, küfür

ABSTRACT

Ibadism are often considered identification with Kharijite and violence in Turkey and Islamic countries. For this reason, the discussion has nothing to do with the Ibadism in Kharijite, according to a conceptual similarity-difference with the this group is the subject of curious sense of blasphemy today.

In this study, the concept of blasphemy of Ibadism are introduced departing from Turkish and Arabic sources. In this context, the aim of reaching into the unknown from the known about Ibadism. In the first section of the study the course of the discussion of blasphemy known in the history of denominations are discussed briefly. Second section in order to make it easier to read here that in accusing of being an blasphemy to act religious, political and epistomolojik factors and denominations' approaches on the issue are summarized literature scans. In the first period of Islamic denominations' views on blasphemy are summarized briefly.

In the second and final part, formation of Ibadism, principles of faith, about faith, monotheism, justice, accident-fate-acquitted custody orders and nehiy, promise-vaid, menzile beyne'l menzileteyn, la menzile beyne'l menzileteyn, names, concepts and judgments are described briefly. Subsequently, according to the definition of blasphemy in Ibadism, about nature and discord of tekfir (declare someone an unbeliever), kebira, deaf and insists concepts are investigated.

Finally, comparisons are made to other Islamic denominations and Ibadism views on the tekfir understandings.

Key Words

Islamic denominations, Kharijite, Ibadism, faith, blasphemy

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖNSÖZ I

ÖZET III

ABSTRACT V

İÇİNDEKİLER VII

KISALTMALAR X

GİRİŞ 1

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE METODU 2

B. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ 4

C. KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ 5

1. Makâlât Kitapları 6
2. İbâdî Kaynaklar 8
3. Çağdaş Araştırmalar 12

BİRİNCİ BÖLÜM

MÜSLÜMAN TOPLUMLARDA TEKFİR

1. İSLAM DÜŞÜNCE TARİHİNDE TEKFİR 14

2. İSLAM DÜŞÜNCE TARİHİNDE TEKFİRİN OLUŞUMUNA ETKİ EDEN FAKTÖRLER 17

2.1. Siyasi İhtilaflar 19

2.2. Asabiyet ve Kavmiyetçilik 21

2.3. Mezhep Taassubu 22

2.4. Te'vil 24

3. İLK DÖNEM İTiKADi İSLAM MEZHEPLERinde TEKFiR 27

3.1. Havâric 28

3.2. Mürcie 29

3.3. Mu'tezile 30

3.4. Şia 32

3.5. Ehl-i Sünnet 34

İKİNCİ BÖLÜM

İBADİYYE'NİN TEMEL FİKİRLERİ VE TEKFİR ANLAYIŞI

1. İBADİYYE'NİN TEŞEKKÜLÜ 36

2. İBADİYYENİN İNANÇ ESASLARI 41

2.1. Tevhid 41

2.2. Adalet 43

2.3. Kaza ve Kader 44

2.4. Velâyet ve Berâet 46

2.5. Emir ve Nehiy 48

2.6. Va'd ve Vaîd 49

2.7. El-Menzile Beyne'l Menzileteyn 52
2.8. Lâ Menzile Beyne'l Menzileteyn 53
2.9. Esmâ ve Ahkâm 54
3. İBADİYYE'YE GÖRE İMANIN TANIMI VE MAHİYETİ 55
4. İBADİYYE'YE GÖRE KÜFRÜN TANIMI VE MAHİYETİ 60
4.1. Küfrün Tanımı 60
4.2. Şirk Küfrü 62
4.3. Nimet Küfrü 63
5. İBADİYYE'DE TEKFİRLE İLGİLİ DİĞER KAVRAMLAR 69
5.1. Nifak 69
5.2. Kebîra 73
5.3. Sağîra 80
5.4. Israr 81
6. İBADİYYE VE DİĞER İSLAM MEZHEPLERİNİN TEKFİR MEVZUUNA BAKIŞLARININ MUKAYESESİ 82
SONUÇ 89
KAYNAKLAR 93

KISALTMALAR

age.	Adı Geçen Eser
agm.	Adı Geçen Makale
agt.	Adı Geçen Tez
Akt.	Aktaran
AÜİFD	Ankara Üniversitesi İlahihiyat Fakültesi Dergisi
Bkz.	Bakınız
c.	Cilt
Çev.	Çeviren
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
Hz.	Hazreti
İSAM	İslam Araştırmaları Merkezi
İst.	İstanbul
m.	Miladi
s.	Sayfa
s.a.v.	Sallallahü Aleyhi ve Sellem
SÜİFD	Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	Tahkik Eden
trz.	Tarihsiz
UÜSBE	Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yay.	Yayınevi

GİRİŞ

İslam toplumları diğer dini-kültürel topluluklar gibi kendi içerisinde etnik, siyasi, mezhepsel, sosyo-ekonomik vb. birçok faktöre bağlı olarak ayrışmaktadır. Tarih, sosyoloji, kelam, coğrafya, etnoğrafi gibi bilim dalları bu farklılıkları ve benzerlikleri belirleme konusunda önemli bir işlev görmektedir.

Mezhepler Tarihi de çoğu zaman bir bütün şeklinde algılanan İslam toplumlarının mezhepsel farklılıklaşmalarını ve benzerliklerini ortaya koyma konusunda en işlevsel bilim dallarından birisidir. İnsanların bir arada, yanyana yaşadığı, aynı kıyafetleri giyip, aynı sitelerde oturduğu, aynı marka yiyecek-içecekleri tüketmesine karşın farklı düşünsel dünyalarda yaşadığı globalleşen günümüz toplumlarında birbirimizi tanımaya ihtiyaç giderek artmaktadır. Birçok yüzeysel analizin aksine dünya tektipleşmiyor farklılıkları daha da artırıyor. Bu sebeple tanınmış birçok sosyolog da modern toplumlarda eski, kan bağına dayalı kabileler yerine din, mezhep, tarikat, ideoloji ve etnisitelerin oluşturduğu "postmodern kabilelerin" doğduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla yeniden kompartımanlaşan ve sınırların yeniden çizildiği modern toplumun, birlikte yaşamak için, "ötekini" tanıması zorunluluk halini almaktadır.[1]

[1] Alain Touraine, **Can We Live Together?** D. Macey (Çev.), Stanford University, Stanford 2000, s. 1, 2; Nilüfer Göle, **Seküler ve Dinsel: Aşınan Sınırlar**, Erkal Ünal (Çev.), Metis Yayınları, İstanbul 2012, s. 11, 58.

İslam toplumlarının 20. yüzyılda başlayan ulus-devletleşme süreçlerinde her topluluk, kendi sınırları içerisindeki hâkim mezhep anlayışını kendi resmi dindarlıklarının temeline koymuştur. İslam coğrafyasında hemen bütün devletlerin politikalarını bu tek mezhep üzerinden yürütmeleri zamanla diğer mezheplerle ilgili araştırmaları zayıflatmış, siyasi olarak muhalif görülen devletlerin mezheplerine karşı ön yargılar artmış veya coğrafi olarak uzak kalınan mezheplerle ilgili bir ilgisizlik ortaya çıkmıştır. Fakat, sınırların anlamını kaybetmesi, turizm, ticaret, eğitim, gelişen ulaşım teknolojileri toplumların birbirini tanımasını kolaylaştırmaktadır. Mezhepler Tarihi çalışmaları bu yüzeysel karşılaşmaları daha nitelikli bir tanışıklığa dönüştürme konusunda katkı sağlamaktadır. Yapılan çalışmada da bu perspektiften hareket edilerek İbâdîlerin tekfir anlayışı diğer İslam mezhepleriyle mukayese edilerek inceleme konusu yapılmıştır.

İbâdîlerin hem Türkiye'ye uzak bir coğrafyada olması hem de bu mezhebin İslam dünyasında çok sayıda müntesibinin olmaması İbâdîlik'le ilgili çalışmaları ikinci plana itmiştir. Ancak yukarıda belirtilen sebeplerle bu mezhebin bilinmesi için, özellikle de Haricîler'le aynı geleneğin devamı olarak algılanmaları sebebiyle, yapılacak yeni çalışmaların önemi artmaktadır.

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE METODU

Bu çalışma İbâdiyye'nin tekfir anlayışına odaklanmaktadır. Farklı mezheplerin iman ve küfür konularını ele alışı genel olarak incelendikten sonra İbâdîlerin bu konulardaki görüşleri hem kendi kaynaklarından hem de bu mezheple ilgili tarihi-güncel kaynaklardan faydalanılarak açıklanmaya çalışılmıştır.

İlk dönem İslam mezheplerinde tekfirin ortaya çıkışı, bunu ortaya çıkaran sebepler, tarihsel süreçteki değişimi ve günümüzdeki İbâdiyye'de aldığı son şekil literatür taraması yapılarak incelenmiştir. Kaynakların önemli bir kısmı Arapça olup az sayıda Türkçe ve İngilizce eserden de faydalanılmıştır. Özellikle Umman merkezli yayınlar mezhebin tekfir anlayışını anlamada ufuk açıcı olmuştur. Ancak tek taraflı kaynak kullanımının doğuracağı objektivite sorunundan dolayı farklı mezhep mensubu müelliflerin de değerlendirmeleri göz önünde bulundurulmuştur. Diğer taraftan

ülkemizde İbâdîlerle ilgili yapılan bazı çalışmalarda Haricîlik ile İbâdîlerin aynileştirildiği görülmektedir. Haricîliğin yaşayan tek kolu olarak bilinen bu mezhebin günümüzde birçok açıdan değişim yaşadığı bilinmelidir. Belirtmek gerekir ki İbâdîler tarihsel manada Haricî gelenek içinde bulunmakla beraber bu geleneğin çok bilinen bazı aşırı tutum ve davranışlarından uzak durmuşlardır. Bu bağlamda mezhebin tarihsel tekfir anlayışı ile günümüzdeki tekfir anlayışları arasındaki farklılıklar ortaya konmaya çalışılmıştır.

Tekfir olgusunun tarihsel süreçte nasıl ortaya çıktığı ve ne tür kırılmalar yaşayarak günümüze geldiği çalışmanın konuları arasındadır. Tekfir kavramı Tahkim'le birlikte ortaya çıkmış bir hadise midir? Haricîlik'teki tekfirle İbâdîlik'teki tekfir anlayışları arasında nasıl bir farklılık vardır? Bu ve benzeri konular etrafında çalışma yürütülmüştür.

Mezheplerin anlaşılması sadece imanî ve itikadî meselelerdeki görüş farklılığı üzerinden okunamayacak kadar karmaşıktır. Başka bir deyişle sosyo-ekonomik ve kültürel ortamın dini fırkaların teşekkülünde teolojik konular kadar etkili olabileceği akılda tutulmalıdır. Yine toplumların tarihsel arka planları, hiyerarşik yapılanma özellikleri, komşu oldukları kültürel çevre ile mevcut zihinsel özellikleri dini anlamada, yorumlamada ve uygulamada farklılıkların doğmasına yol açabilmektedir.[2] Çalışmamızda metod olarak bu farklılıkların beraber düşünülmesi gerektiğine inanmaktayız.

Farklı mezheplerle ilgili araştırma yapan uzmanların içine düştükleri metodolojik hatalardan biri "öteki" ne ilişkin bilginin taraflı şekilde sunulmasıdır. Klasik bazı kaynaklardan başlamak üzere bunlardan neş'et eden Mezhepler Tarihi çalışmalarında, diğer mezhepler yeterince tanınmadan basmakalıp yargılar üzerinden tanıtılabilmektedir. İbâdîler'le ilgili çalışmalarda da benzer metodolojik hatalar işlenmektedir.[3] Bu açıdan İbâdîlerin kendi kaynaklarından istifade etmeye ve tarafsız kaynakları temel almaya çalıştık.

[2] Sabri Hizmetli, "İtikâdi İslâm Mezheplerinin Doğuşuna İçtimaî Hadiselerin Tesiri Üzerine Bir Deneme", **AÜİFD**. XXVI, Ankara 1983, s. 653; Halil Aydınalp, **İntihar Eylemleri Ekseninde Din ve Terör,** Birleşik Yayınları, Ankara 2011.

[3] Orhan Ateş, Günümüz Umman İbâdiyyesi, Basılmamış Doktara Tezi, UÜSBE. Bursa 2007, s. 3.

B. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Araştırma, Mezhepler Tarihi çalışmalarında sıklıkla değinilen Haricîlik ve Tekfir gibi iki önemli konunun İbâdîler özelinde incelenmesini amaçlamaktadır. Tarihsel olarak tekfir meselesinde en çok öne çıkan fırkalardan birisi olan Havâric'in bir kolu konumundaki İbâdîler'in küfür konusuna bakışlarına odaklanılmıştır.

İbâdîler, Mezhepler Tarihi çalışmalarında sıklıkla Havâric üzerinden okunduğundan bu mezhebe karşı oluşan kızgınlık, toptancı bir bakışla İbâdîler'e karşı da geliştirilmiştir. Bağdâdî[4], Şehristânî[5] ve Eş'ârî[6] gibi çok bilinen ulemânın eserlerinde de bu genellemeci bakış açısına rastlamak mümkündür. Çalışmamızda İbâdîler'in tarihten günümüze yaşadığı süreç ve tekfir konusunda bahsi geçen tarihi genellemelerin doğruluğu araştırılacaktır. Bilinmelidir ki, hiçbir dini-siyasi fırka doğuşundaki özelliklerini ve iddialarını uzun süre değiştirmeden devam ettirmemiştir. Bu noktada araştırmacılara düşen, mezhepleri tarihsel bütünlüğü içerisinde değerlendirmektir.

İslam mezheplerinde geçmişten günümüze siyasi-dini tartışmaların çoğu zaman birbirini tekfir etmeye varması konuyu önemli kılmaktadır. Günümüzde de dini fırkaların muhaliflerini dinden çıkmakla suçlamaları ve hatta kâfir görmeleri, dindaşlarının kanını dökmeyi mübah, onların mallarını ganimet saymaları konunun canlılığını koruduğunu göstermektedir. Çoğu zaman İslam toplumlarındaki dini nitelikli şiddet eylemlerinin Haricîlik ve Vehhâbilik üzerinden değerlendirildiği görülür. Müslüman toplumda sistemli ilk ayrışmayı başlatan Haricîler'in kendileri dışındaki hemen herkesi özellikle de Müslümanları müşrik, münafık gibi kabul ederek öldürmesi bu ismin benzer eylemleri yapan her grup ve zihniyet için kullanımını meşrulaştırmıştır. Sonraki dönemlerde başkalarını tekfir eden, onlara din adına şiddet uygulayan, kendi dini telakkisini tek doğru, ötekileri de sapıklıkla suçlayan anlayış "Haricî zihniyet" şeklinde nitelenmeye başlanmıştır. Dolayısıyla ilk huruc sürecinde Haricîler'le birlikte hareket eden ancak yine

[4] Abdulkâhir El-Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, Ethem R. Fığlalı (Çev.), TDV. Ankara 2008.
[5] Şehristânî, **Milel ve Nihal**, Mustafa Öz (Çev.), Litera Yayınları, İstanbul 2008.
[6] Ebu'l-Hasen El-Eş'ârî, **Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilâfü'l-Musallîn**, Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın (Çev.**),** Kabalcı Yayınları, İstanbul 2005.

kısa sürede bunlardan ayrılan İbâdîler'in günümüzde de aynı zihniyetin devamı olup olmadığının aydınlatılması gerekir. Bu çalışma tarihten günümüze ışık tutması açısından önem taşımaktadır. Diğer taraftan Türkiye'de çok bilinmeyen ve nisbeten uzak bir coğrafyada bulunan bir İslam toplumu hakkında bilinirliği artırmak hedeflenmiştir. Hem İbâdîler'in kendi kaynakları hem de tarihsel değişimleri göz önünde bulundurularak çalışmanın tamamlanması düşünülmüştür.

C. KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

İbâdiyye ile alakalı Sünnî kaynaklara baktığımızda, yeterince objektif ve doğru bilgilere rastlanamamaktadır. Bu durum Mezhepler Tarihi yazıcılığının köklü sorunlarından birisidir. Fırkalar hakkında doğru bilgilere ulaşmanın en sağlam yolu, onları kendi kaynaklarından tanımaktır.[7]

İbâdiyye ülkemizde daha çok Eşârî Makâlât geleneği içerisinde yazılan kaynakların verdiği bilgilerle tanınmaktadır.[8] Eş'ârî'nin *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn* adlı eseri fırkanın bilinen şekliyle tanınmasında belirleyici rol oynamıştır. İbâdî bakış açısını dikkate almayan çalışmalar Eş'ârî'nin verdiği bilgileri referans almışlar ve günümüz İbâdî yazarların yaklaşımlarını görmezden gelmişlerdir.[9] İbâdî olmayan araştırmacılar açısından konu, Havâric üzerinden yapılan genellemeci anlatımlarla açıklığa kavuşmuştur. İbâdîler açısından ise durum farklıdır. Onlar İbâdî olmayan kaynakların tashih ve tadile muhtaç çok sayıda yanlış ve eksik bilgileri içerdiğini düşünmektedirler.[10]

Fığlalı'nın bu konuda yazdığı bazı makaleler ile basılı doktora tezi ve Orhan Ateş'in ciddi bir çalışmanın ürünü olan "Günümüz Umman İbâdiyyesi" adlı doktora tezi istisna edilecek olursa, ülkemizde yapılan çalışmalarda İbâdiyye'nin kendi kaynaklarının yeterince dikkate alınmadığı söylenebilir. Sünnî ve Şiî kaynakların İbâdiyye'yi Havâric'in furuu olarak ele almaları ve Havâric üzerinden anlatmaları fırkanın özgün bir şekilde

[7] Yaşar Kutluay, "İbâdîler'e Ait Bazı Metinler", **AÜİFD**, c. 15, Ankara 1967, s. 141-142.
[8] Ateş, age, s. 8.
[9] Muammer, Ali Yahya, el-**İbâdiyye Beyne'l-Fırâkı'l-İslâmiyye**, Sîb 2003, s. 10-55.
[10] Muammer, age, s. 10-55.

araştırılmasına engel olmuş, İbâdiyye Havâric içerisinde geçiştirilmiş ve Ehl-i Sünnet dışı bir fırka muamelesi görerek tekfir edilmiştir.

Tekfir kavramının tarihî süreçte İbâdiyye'de ne anlam ifade ettiğini anlayabilmek için son dönemde yazılan kaynakların önemli bir yeri vardır. Kaynak değerlendirmesine geçmeden önce Orhan Ateş tarafından kaleme alınan "Günümüz Umman İbâdiyyesi" adlı çalışma üzerinde durmak istiyoruz. Eser ülkemizde şu ana kadar İbâdîlikle ilgili doğrudan yapılan en kapsamlı doktora tezidir. Eser üç bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde İbâdiyye'nin teşekkülüne, ikinci bölümde İbâdîliğin Umman'a girişine, üçüncü bölümde ise günümüz Umman İbâdiyyesinin görüşlerine yer verilmiştir. Yazar, Giriş bölümünde araştırmanın metodu üzerinde durulmuştur. Birinci bölümde İbâdiyye kavramının tespiti ve adlandırma meselesi, İbâdiler'e göre İbâdiyye'nin teşekkülü ve İbâdiyye Havâric ilişkisi anlatılmıştır.[11] Dört kısma ayrılan ikinci bölümde ise, Umman hakkında genel bilgi verilmiş, İslâm'ın ve İbâdîliğin Umman'a girişi anlatılmış ve İbâdî fırkalar ele alınmıştır.[12] Üçüncü bölümde ise günümüz Umman İbâdiyye'sinin itikâdî ve siyasî fikirleri ayrıntılı biçimde açıklanmıştır.[13]

1. Makâlât Kitapları

Eş'ârî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail (324/935), *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-Musallîn:* Eser İslâm Mezhepleri Tarihi alanında erken dönem klasik kaynaklarından olması ve şöhreti sebebiyle kendisinden sonra gelen çalışmalara kaynak olmuştur. Onun verdiği bilgiler sonraki kitaplarda hemen hemen aynı şekilde nakledilmiştir. Hem Eş'ârî hem de eserlerinden faydalanan yazarlar onun tarafsızlığını ve ilmî güvenilirliğini ifade etmişlerdir.[14] Fakat İbâdîler'in bu konuda Eş'ârî'ye aynı ölçüde güvendiklerini söyleyemeyiz.[15] Diğer Haricî fırkaları kurucularına nispet ederken, İbâdiyye'yi kurucusundan bağımsız ve isim zikretmeden anlatmaya başlamıştır. Abdullah b. İbâd'dan

[11] Ateş, age, s. 37-124.
[12] Ateş, age, s. 129-173.
[13] Ateş, age, s. 176-219.
[14] Bağdâdî, **el-Fark beyne'l-Fırâk**, s. XIX.
[15] Ali Yahya Muammer, **el-İbâdiyye Beyne'l-Fırâkı'l-İslâmiyye**, s. 21-42.

hiçbir görüş aktarmamıştır. Eş'ârî nereden ve kimden aldığını belirtmeden tüm Hâricî fırkaları ve alt gruplarını fikirleri ile beraber anlatır. İbâdî yazar Muammer, Eş'ârî için sert eleştirilerde bulunur. İbâdiyye'yi Havâric'ten saymasını, gerçek kurucu Câbir b. Zeyd'den hiç bahsetmemesini, İbâdî fırkaları yanlış tasnif edip onlar hakkında yanlış bilgiler vermesini eleştirir.[16] Eş'ârî siyasî tutumu doğrultusunda hareket ederek, İbâdiyye'den küçültücü bir anlatımla, *cahiller güruhu* olarak bahsetmiştir. Onları *kan döken cani ve haydut* gibi tanıtarak insanların nefretini İbâdîler'in üzerine toplamıştır. Önce onları dinden çıkaracak sözler isnat etmiş daha sonra da dalaletle suçlamıştır.[17] Eş'ârî, Necedât'ın dışındaki tüm Haricî fırkaların her büyük günahın küfür olduğunda fikir birliği ettiklerini söylemiştir.[18]

Bağdâdî, Ebu Mansur Abdulkahir b. Tahir (429/1037), *el-Fark Beyne'l-Fırak:* Eş'ârî'den bir asır sonra bu eseri kaleme alan Bağdâdî, İbâdiyye'yi Ehl-i Sünnet'e en yakın Hâricî fırka olarak kabul eder, ancak yine de onu Ehl-i Sünnet'in dışında tutar.[19] Bağdâdî eserinde insanları üç bölüme ayırır. Birinci bölümü İslâm dairesi dışında görür. İkinci bölümdekileri dalalette görür. Üçüncü bölümde ise cennet ehli olarak vasıfladığı Ehl-i Sünnet'i ele alır.[20] İbâdî yazar Muammer, Bağdâdî'yi metodolojisi açısından eleştirerek Bağdâdî'nin İbâdiyye'yi kendi kaynaklarından anlatmadığını söyler.[21]

Bağdâdî eserinde Eş'ârî'nin verdiği bilgilere büyük önem vermiş, bazen onun fikirlerini aynen nakletmiştir. Bağdâdi, İbâdiyye'yi Abdullah b. İbâd'ın imamlığı hakkında görüş birliğine varanlar şeklinde tanımladıktan sonra İbâdî fırkalardan ve onlara ait itikâdî fikirlerden bahseder.[22] Bağdâdî, İbâdiyye'nin kendilerine muhalif olanların ne mümin ne müşrik, ancak kâfir olduklarını söylediklerini nakleder. Kendilerine açıkça

[16] Muammer, age, s. 41.
[17] Muammer, age, s. 21-25.
[18] Eş'ârî, age, s. 183.
[19] Bağdâdî, age, s. 74-75.
[20] Bağdâdî, age, s. 103-104.
[21] Muammer, age, s. 183-184.
[22] Bağdâdî, age, s. 74-81.

muhalefet edenlerin de şahitliklerini caiz görmediklerini ve kanlarını helâl saydıklarını söyler.[23]

Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerim (548/1152), *el-Milel ve'n-Nihal:* Hicrî altıncı asırda yaşamış ve bu dönemin siyasî karışıklıklarına rağmen mükemmel bir tasnif eseri yazmıştır. Havâric'i sekiz alt kola ayırır ve İbâdiyye'yi de bunlardan biri olarak zikreder.[24] Daha çok Ka'bi'den rivayetlerle İbâdiyye'nin fikirlerini anlatmıştır. Şehristânî, İbâdîler'in liderleri ve isyanları yanında fikirleri hakkında da doyurucu bilgiler verir. Referans gösterme ve temellendirme bakımından Eş'ârî ile kıyaslandığında Şehristânî'nin daha başarılı olduğu görülmektedir. İbâdîler'in kebîre işleyenler hakkında nimet küfrü tabirini kullandıklarını ve bu konuda ittifak ettiklerini belirtmiştir.[25] Ancak bununla birlikte, İbâdîler'in, büyük günah işleyenlerin mümin olmayıp Allah'ı birleyen muvahhid olduklarını düşündüğünü ve nifakın şirk sayılıp sayılmayacağı konusunda da ihtilaf ettiklerini söylemiştir.[26]

2. İbâdî Kaynaklar

Sâlim b. Zekvân (99/717-718), *Sîre:* Bu eser İbâdîler tarafından önemsenen bir kaynaktır. İbâdîler'e ait elimize ulaşan ilk kaynak olması bakımından da ayrıca önem taşımaktadır. Sâlim, çok erken sayılabilecek bir dönemde mezhebî ve dinî açıdan muhaliflerine göre İbâdiyye'nin konumunu tarif etmiştir. Yaklaşık kırk beş sayfadan oluşan eserde yer alan konular şu şekildedir: Hz. Peygamber (as) ve ashabının Sîreti, Hz. Ebu Bekir'in Sîreti, Hz. Ömer'in Sîreti, Hz. Osman'ın Sîreti, Ali b. Ebî Talib'in Sîreti, Cemel, Sıffîn ve Nehrevan olayları, Havâric'in bid'atları, Sâlim b. Zekvan ve ashabının Havâric'in bid'atlarına karşı tutumu, İrcâ fikrinin zuhuru.[27] Şöyle ki: *Sâlim b. Zekvan'ın içerisinde bulunduğu beş kişilik heyetin Ömer b. Abdülaziz ile yürütmüş oldukları*

[23] Bağdâdî, age, s. 74.
[24] Şehristânî, age, s. 110.
[25] Şehristânî, age, s. 124.
[26] Şehristânî, age, s. 126.
[27] Ateş, agm, s. 100-101. İrca ile ilgili kısım Sönmez Kutlu tarafından makaleye dönüştürülmüştür. Bkz. "Sâlim b. Zekvân'ın Sîre Adlı Eserinden Mürcie ile İlgili Kısmın Tercümesi", **AÜİFD**, c. 35, Ankara 1996, s. 467-475.

diplomasi, İbâdîler tarafından bir hayli önemsenmiş ve heyetin talepleri Hâricî-İbâdî ayrımında, İbâdiyye'nin Havâric'ten olmadığına delil olarak kullanılmıştır. Çünkü İbâdî kaynaklara göre Sâlim ve arkadaşları Ömer b. Abdülaziz'den iki şey talep etmişlerdir: 1- Adaletle hükmetmesi, 2- Minberlerin Ehl-i Beyt'e lanet okunan yerler olmaktan çıkarılması. İbâdîler heyetin bu isteklerini temel alarak kendilerine Hâricilik isnâdının bir haksızlık ve iftira olduğunu ileri sürerler. Çünkü Hz. Ali'yi tekfir eden bir fırkanın "minberlerin Ehl-i beyt'e lanet okunan yerler olmaktan çıkarılmasını istemesini" mantıksız ve anlamsız bulmaktadırlar.[28]

Rebi' b. Habîb (175/791), *el- Câmiu's-Sahîh:* İbâdîler'e göre sünnette en büyük kaynak olan, Buharî ve Müslim'in Sahih'lerinden daha değerli görülen bir eserdir. Dört bölümden oluşmakta ve 1005 hadis ihtiva etmektedir. Her bölüm de farklı konu başlıkları altındaki bablara ayrılmıştır. Câbir b. Zeyd'in rivayetlerinin toplandığı eser konu bakımından oldukça zengindir. İman, ibadet, ahlak gibi temel konuları içine alan bir çeşitliliğe sahiptir. Eserin birinci bölümünde, Taharet, Salât, Savm, Zekat başlıkları altında dört bâb bulunmaktadır.[29] İkinci bölümde, hac, cihat, cenaze bahsi, dualar, nikâh, talak, alışveriş, içecekler gibi konular yer almaktadır.[30] Üçüncü bölüm kelam konuları bakımından zengindir. İman, takiyye, kabir azabı, ve Kur'an'da te'vile muhtaç kavramlar ve ayetleri konu alan hadisleri ihtiva etmektedir.[31] Dördüncü bölüm ise, Câbir b. Zeyd'den rivayet edilen kat'î haberler başlığı ile başlar ve şefaat bahsi ile sona erer.[32]

Ahmet b. Said eş- Şemmâhî (928/1522), *Siyer:* İbâdî tarihi hakkında bilgi veren önemli bir kaynaktır. Hz. Peygamber'in risâletinden başlayarak Müslümanlar arasında cereyan eden olaylar hakkında geniş bilgiler sunan İslâm tarihi niteliğindeki önemli bir eserdir. İbâdiler'in selefi sayılan Muhakkime hakkındaki bilgilerin yanında, doğuda ve batıda, Emevî ve Abbâsî halifeleri ile İbâdîler arasında vuku bulan ilişkilerden de

[28] Orhan Ateş, "Sâlim b. Zekvân'ın Sîre'sinde Hz. Osman'la İlgili Kısmın İbâdî Fikirler Açısından Değerlendirilmesi", **ÇÜİFD**, c. 9, S. 2, 2009, s. 99.
[29] Rebi' b. Habîb, **el-Câmiu's-Sahîh**, I, s. 27-93.
[30] Rebi' b. Habîb, age, II, s. 100-188.
[31] Rebi' b. Habîb, age, III, s. 192-243.
[32] Rebi' b. Habîb, age, IV, s. 246-273.

bahseder. Şemmâhî Makâlât yazarlarında görülen tarafgirlik duygularını elden geldiğince bastırmaya çalışır. Sünnî kaynaklardan da faydalanmış hatta bazen Sünnî rivayetleri İbâdî rivayetlere tercih etmiştir. Şemmâhî'ye göre ancak, Allah'ın kitabı ve Peygamberinin hükümlerini değiştirenler, re'yi ve Sünneti inkâr edenler tekfir edilebilir.[33]

Sâlimî, Nureddin Abdullah b.Hamid Selûm (1332/1914), *Meşâriku Envâri'l-Ukûl:* Eser dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde yazar ilmin tarifi, kısımları ve hükümlerini açıklamış, ictihad ve fetva kavramları üzerinde durmuştur.[34] İkinci bölümde yazar, tevhid kavramını ve Allah'ın sıfatlarını anlatmış, ru'yetullah meselesini de delilleriyle izah etmiştir.[35] Yine bu bölümde peygamberlere, meleklere ve kitaplara iman konularını ele almış, halku'l-kur'an, muhkem ve müteşabih konularına da değinmiştir. Va'd ve vaîd, kaza ve kader, iman ve İslâm, bölümün diğer başlıklarıdır. Üçüncü bölüm velâyet ve berâet esasının delilleriyle açıklanması ile başlar, büyük ve küçük günah kavramlarının tahliliyle devam eder.[36] Yazar bu kısımda kebâiri, nimet küfrü ve cuhûd (inkâr) küfrü ayırımı yaparak anlatır. Dördüncü bölüm ise tövbe ve tövbeyle ilgili kavramlara ayrılmıştır (isyan, nisyan, hata, vesvese, takıyye).[37]

Ali Yahyâ Muammer (v. 1980), *el-İbâdiyye beyne'l-Fırâkı'l-İslâmiyye:* Muammer, çalışmaları Uman Devleti tarafından destek gören günümüz İbâdî yazarlarındandır. Eser, tamamıyla İbâdiyye'yi tanıtmak ve propaganda amacıyla yazılmıştır.[38] İlmî usuller takip edilmeyerek ve sadece İbâdî kaynaklar referans alınarak yazılmıştır. İki ciltten oluşan eserin birinci cildi, İbâdî olmayan kadim ve muahhar Sünnî yazarlar ile müsteşriklerin İbâdiyye ile alakalı yazdıkları bilgilerin eleştirisini yapar.[39] Yeri geldikçe mezhep taassubundan şikâyetçi olan yazar, bunu kötü niyetli kimselerin Müslümanlar arasına atmış olduğu bir fitne olarak değerlendirir. Eş'ârî ve Bağdâdî'nin anlatıldığı bölümde geçtiği gibi siyasî menfaatler peşinde koşan yöneticiler tarafından

[33] Şemmâhî, **Siyer**, s.197.
[34] Sâlimî, **Meşâriku Envâri'l-Ukûl**, s. 58-173.
[35] Sâlimî, age, s. 204-273.
[36] Sâlimî, age, s. 435-504.
[37] Sâlimî, age, s. 531-581.
[38] Ethem Ruhi Fığlalı, **İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri**, Ankara 1972, s. 16.
[39] Muammer, age, I, s.19-260.

İbâdiyye'nin kötü gösterildiğine vurgu yapar. İbâdî liderler, İbâdî kaynaklar ve İbâdî tarihi hakkında geniş bilgilere yer verir. İbâdiyye'nin bir İslâm fırkası olduğunu söyleyerek Ehl-i Sünnet'ten farklı görülmemesi gerektiğini vurgular.[40]

Eserin ikinci cildi üç bölümden oluşmaktadır; yazar ilk bölümü İbâdî fikirlere, ikinci bölümü gerekli kavramlara, üçüncü bölümü ise İbâdiyye-Mu'tezile etkileşimine ayırmıştır.[41] İbâdî müellif Ali Yahya, fırkaların karşılıklı etkileşimlerinin doğallığını kabul etmekle beraber, "İbâdiyye kelamî görüşlerini Mu'tezile'den almıştır" şeklinde ileri sürülen tezleri kabul etmemektedir.[42]

Bekir b. Said A'veşt, *Dirâsâtü'l-İslâmiyye fî Usuli'l-İbâdiyye:* Muahhar İbâdî yazarların eserlerinin genel özelliklerini taşır. Tamamıyla İbâdî kaynaklardan faydalanmıştır. Abdullah b. İbâd ve Câbir b. Zeyd hakkında geniş sayılabilecek bilgiler verir.[43] İbâdiyye'nin Hâricî bir fırka olmadığını ispat etmek için bir hayli gayret gösterir.[44] Kitabının dördüncü bölümünde İbâdiyye'nin siyasî ve itikâdî görüşleri anlatılır.[45]

Câbirî, Ferhat b. Ali, *el-Bu'du'l-Hadârî li'l-Akideti'l-İbâdiyye:* Muahhar İbâdî müelliflerdendir. Eseri üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, ilk olarak İbâdiyye'nin ortaya çıkışı ve isimlendirme meselesi ele alınmış, daha sonra Kelamî meseleler ve usulu'd-dîn hakkında İbâdî müelliflerin çalışmaları, şerhleri, hâşiyeleri, red ve cevaplarına yer verilmiştir.[46] İkinci bölümde yazar, İlâhiyât başlığı altında, Allah'ın isim ve sıfatlarını geniş bir biçimde açıklamış ve daha sonra da müteşâbih konusunu ele almıştır. Ru'yetullah ve Halku'l Kur'an meselesi bu kısımda tarihsel süreçten de örnekler verilerek anlatılmıştır.[47] Yazar, kelâmî meseleleri izah ederken, mukayeseli bir anlatımla İbâdî olmayan âlimlerin de görüşlerini aktarmıştır. Üçüncü bölümde öncelikle kaza ve kader konusu ele alınmış, daha sonra esmâ ve ahkâm, va'd ve vaîd başlıkları altında iman,

[40] Muammer, age, s. 30-33.
[41] Muammer, age, II, s. 389-409.
[42] Orhan Ateş, **Mu'tezile İbâziyye Etkileşimi**, Seda Ozalit, İstanbul 2014, s. 26.
[43] Bekir b. Saîd A'veşt, **Dirâsâtü'l-İslâmiyye fî Usuli'l-İbâdiyye**, Kahire trz, s. 19.
[44] A'veşt, age, s. 23.
[45] A'veşt, age, s. 39-95.
[46] Câbirî, **el-Bu'du'l-Hadârî li'l-Akîdeti'l-İbâdiyye**, Maskat 2004, s. 31-187.
[47] Câbirî, age, s. 191-388.

küfür, büyük günah, tövbe, ısrar, şefaat, kabir azabı, sırat, cennet ve cehennem kavramları açıklanmıştır.[48] Yazar, konumuzla ilgili olarak şu tesbitte bulunmaktadır*: İbâdiyye'yi tekfir eden diğer fırkaların nazarında esas problem, İbâdiyye'nin şirk küfrü-nimet küfrü ayırımıdır. Çünkü küfür kelimesi, nassların çoğunluğunda nimet ve şirk izâfesi olmaksızın kullanılır. Dolayısıyla diğer fırkalar bu ıstılâhi ayırım üzerinde durmaksızın İbâdiyye'yi kendilerini tekfir etmekle ittiham ediyorla*r. *O zaman İbâdîler de savunmaya geçerek bu ıstılâhi ayırımın sahihliğine Kur'an ve Sünnet'ten delil getiriyorlar*.[49]

Vehibî, Dr. Müslim b. Sâlim b. Ali, *el-Fikru'l-Akdî İnde'l-İbâdiyye:* İki ana bölümden oluşan eserin birinci bölümünde İbâdiyye'nin ortaya çıkışının tarihsel seyri ayrıntılı bir şekilde anlatıldıktan sonra, Havâric ve İbâdiyye arasındaki fark izah edilerek, İbâdî şahsiyetler Câbir b. Zeyd, Abdullah b. İbâd, Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme ve Rebi' b. Habîb'in hayatlarıyla ilgili bilgiler verilmiştir.[50] İkinci bölümde ise İbâdiyye'nin inanç esasları yer almaktadır. Bu bölümün birinci kısmında, inançla ilgili kavramlar olarak, iman, İslâm, takva, küfür, nifak, büyük günah, küçük günah ve ısrar konuları anlatılmış[51]; ikinci kısımda ilâhiyat başlığı altında tevhid, nübüvvet, sem'iyyat, kaza ve kadere iman, emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker konuları genişçe izah edilmiştir.[52] Yazar, ortaya çıkışından bugüne İbâdiyye'nin tekfirci bir fırka olmadığını ispatlamak için hicri ikinci asırda İbâdiyye'de vâki olan bir gurup olay sunarak, büyük günah işleyenlere İbâdîler'in nasıl muamele ettiklerini göstermiştir.[53]

3. Çağdaş Araştırmalar

Çalışmada değinilen çağdaş İbâdî eserler arasında; Ali Yahya Muammer'in *el-İbâdiyye Beyne'l-Fırakı'l-İslâmiyye*, Muhammed b. Yusuf Et-Tafeyyiş'in *El-Fikri's-Siyasiyye İnde'l-İbâdiyye*, Ferhat b. Ali Câbirî'nin *el- Ba'du'l- Hadârî li'l- Akideti'l-*

[48] Câbirî, age, s. 399-708.
[49] Câbirî, age, s. 508-509.
[50] Vehibî, **el-Fikru'l-Akdî İnde'l-İbâdiyye**, Uman 2006, s. 10-129.
[51] Vehibî, age, s. 160-223.
[52] Vehibî, age, s. 226-385.
[53] Vehibî, age, s. 211-214.

İbâdiyye ve Nureddin Abdullah b. Hamid Selum Sâlimî'nin, *Meşârik-u Envâri'l-Ukul* isimli çalışmalarına sıklıkla müracaat edilmiştir.

John C. Wilkinson'un *Ibadism-Origins and Early Development in Oman*, M. Ruhi Fığlalı'nın *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Orhan Ateş'in Günümüz Umman İbâdiyyesi (yayınlanmamış doktara tezi) ve *Mu'tezile İbaziyye Etkileşimi* adlı mustakil eserleriyle Sâlim b. Zekvân'ın Sîre'sinde Hz. Osman'la İlgili Kısmın İbâdî Fikirler Açısından Değerlendirilmesi ve Tahkîm Telakkisine Eleştirel Bir Yaklaşım (İbâziye Örneği) isimli makaleleri de İbâdilik hakkında yararlanılan kaynaklar arasındadır. Harun Yıldız'ın çevirileri, makaleleri ve kitap çalışmaları da İbâdiler konusundaki çalışmaya katkı sağlamıştır. Bu çalışmaların dışında *İslami İlimler Dergisi*'nin 2015 yılında çıkardığı İbadilik Özel Sayısı da önemli kaynaklardan biridir. Çeşitli İbadilik uzmanlarının hazırladığı bu çalışmada İbâdiyye hakkında tarihi ve güncel konular ele alınmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

MÜSLÜMAN TOPLUMLARDA TEKFİR

1. İSLAM DÜŞÜNCE TARİHİNDE TEKFİR

Tekfir, küfre nisbet etmek, mümin olarak bilinen bir kişi hakkında kâfir hükmü vermek demektir.[54] Bir Müslüman'ı veya Müslüman kabul edilen kimseyi kâfir ilan etme, onu kendi iradesi ve beyanı haricinde dinden dışlama şeklinde de tanımlanabilir. İtikadi İslam mezheplerinin inanç konularına ilişkin tartışmalarda muhaliflerine galip gelmek amacıyla başvurduğu yöntemlerden birisidir. Muarızın farklı görüşleri nedeniyle sahip olunan ortak inanç sisteminden ihracını amaçlayan tekfir ile hem psikolojik hem de sosyolojik olarak muhatabın susturulması ve dışlanması amaçlanmaktadır. Tekfirin dindar toplum içerisindeki somut ve etkin rolü, her mezhebin farklı gerekçelerle de olsa başvurduğu bir olgu olması sonucunu doğurmuştur.[55] İslam geleneği içerisinde tekfir, kişinin din dışı görülerek lanetlenmesi ve muhaliflerin rakiplerini bastırmak için kullandıkları en keskin ötekileştirme araçlarından birisi olmuştur.

Kişiyi imandan çıkararak küfür dairesine girmesine sebep olan inanç, ifade ve davranışların tespiti hicri I. asırdan itibaren günümüze kadar süren tartışmalara neden

[54] Yusuf Şevki Yavuz, "Tekfir", **DİA**, c. 40, Ankara 2011, s. 350.
[55] Hilmi Karaağaç, "Ehl-i Sünnet'e Göre Tekfir Problematiği", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 40. Erzurum 2013, s. 164.

olmuştur. İslam tarihinde tekfir ithamları; üçüncü halife Hz. Osman'ın son dönemlerinde baş gösteren ve halifenin şehadeti ile sona eren siyasi ihtilaflar, Hz. Ali döneminde yaşanan iç savaşlar ve Hakem olayının kaynaklık ettiği itikâdî problemlerden sonra ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla tekfir, teolojik, politik ve ideolojik boyutları olan bir kavramdır.[56]

İslam düşünce tarihine baktığımızda tekfir kavramının Müslümanlar arasında ilk defa tartışma konusu olması, Cemel ve Sıffin savaşlarından sonra büyük ölçüde Havâric'in muhalifleri hakkında oluşturdukları tavra bağlanır. Özellikle küfür nisbetinin ümmet arasında bir problem olarak doğuşu, kendisi gibi düşünmeyen müminleri tekfir eden Haricî zihniyet ile izah edilir.[57] Mis'ar b. Fedeki ve arkadaşlarının, Abdullah b. Habbab b. Eret ile hamile eşini sırf kendileri gibi düşünmedikleri için öldürmeleri sıkça verilen örnekler arasında yer alır.[58] İbâdî olmayan müellifler Muhakkime'nin, dolayısıyla da İbâdiyye'nin, Tahkim kararında ve sonrasında takındıkları tavırdan yola çıkarak tekfir anlayışlarını temellendirmeye çalışırlar. Bu durum meselenin mebdeini tespit etmek bağlamında doğru bir yaklaşım olmakla beraber; Muhakkime ve ondan doğan alt fırkaların tekfir anlayışlarını hem tarih hem de düşünce düzeyinde Tahkim ile sınırlı tutmak yeterince objektif bir yaklaşım sayılamaz. Bu hususta genel olarak kabul gören bir kanaat olmakla beraber tekfir hareketini Muhakkime ile başlatmak doğru değildir. Çünkü gerek Ridde olayları esnasında gerekse Hz. Osman'ın katlinden önceki süreç iyi takip edildiğinde insanların birbirlerini hatalarından dolayı tekfir ettikleri görülecektir. Burada Muhakkime'yi öne çıkaran husus onlara isnat edilen toplu tekfir hareketinin İslam toplumunda büyük bir kargaşaya yol açmasıdır. Ferdi anlamda hem Tahkim'den önce hem de Tahkim'den sonra tekfir hareketleri rastlanan bir durumdur. Mesela, Hz. Osman'ın katli siyasi bir cinayet olmanın yanında[59] iman-amel münasebeti ile ilgili tartışmaları da içinde barındırmaktadır. Bazı rivayetlere göre Ammar'ın, *"Osman'ı öldürdüğümüz gün Osman kâfirdi"* dediği nakledilir.[60] Görüldüğü üzere halifenin amellerinden yola çıkılarak

[56] Esen, Muammer, "Tekfir Söyleminin Dinî ve İdeolojik Boyutları", **AÜİFD**. S. 52/2, Ankara 2011, s. 97.
[57] Eş'ârî, age, s. 210; Şehristânî, age, s. 131-133.
[58] Taha Akyol, **Haricîler ve Hizbullah**, Doğan Kitap Yayınları, İstanbul 2000, s. 16.
[59] L. Veccia Vaglieri, "Ali-Muaviye Mücadelesi", **AÜİFD**. c. 19, Ankara 1953, s. 148.
[60] Taha Hüseyin, **Fitnetü'l- Kübrâ**, Mısır 1947 ve 1953, c. I, s. 171.

imanı hakkında bir hüküm verilmektedir. Sonrasına bir örnek verecek olursak: Hz. Hüseyin Kerbela'ya gitmek için Medine'den ayrılacağı zaman Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret etti ve şunları söyledi: *"Ya Rasulellah! Yanından istemeyerek ayrılıyorum. Bizi birbirimizden ayırıyorlar; içki içen, günah işleyen Yezid'e zorla biat etmemi istiyorlar; bunu yaparsam küfre düşmüş olurum yapmazsam beni öldürürler (...)"*[61] Görüldüğü gibi Haricî akidesi ile hiçbir alakası olmayan Hz. Hüseyin de günah işleyen birisinin imametine cevaz vermez ve günah işleyen birisine beyat etmeyi küfür sayar.

Kâfir ilan edilen kişi veya topluluk İslam hukuku açısından mallarına el konabilir, katledilebilir ve ebedi cehennemlik oldukları düşünülebilir. Bu durum siyasi tartışmalarda rakiplerin acımasızca yok edilmesine bir olanak sunmaktadır. Dolayısıyla kimin tekfir edilip edilemeyeceği hayati bir konudur. Tekfirin hangi durumlarda, hangi kriterlere hangi otoriteye göre belirleneceği önemlidir. Gazali'ye göre İslam uleması sıklıkla vahiyden hareketle, hukuk çerçevesinde belirlenmesi gereken tekfiri akli delillere istinaden yapmaktadır. Bunun büyük bir hata olduğu kanaatindedir.[62] Oysa Hazreti Peygamberden sonra başlayan siyasi-ekonomik ve sosyal sorunlar zamanla ümmeti parçalamaya başlamıştır ve kanlı savaşların önü açılmıştır. Bu savaşlarda öldüren-öldürülen yüzlerce Müslüman kendi savaşlarını haklı çıkarmak için zamanla tekfir kavramını kullanmaya başlamışlardır. İlk dönem itibariyle taraflar muhaliflerini büyük günah işlemekle suçluyor ve bu kişilerle savaş yapmayı dinen mübah görüyorlardı. Ancak süreç içerisinde kemikleşen fırkalar siyasi-sosyal konularda tartışma yaşadıkları grupları tekfir ederek öldürülmeleri hükmünü vermeye başlamışlardır. Hz. Osman'ın şehadeti, Hz. Ali'nin halifeliği ve Muaviye'nin Hz. Ali'ye biat etmeyerek Hakem olayıyla halifeliğini ilan etmesi, kendi aralarında kanlı savaşların yaşanmasını netice vermiştir. Haricîlik, kavramı en rijit haliyle kullanan gruplardan birisi olarak bilinmektedir. Cemel ve Sıffin Savaşlarının ardından Hz. Ali ve Muaviye arasındaki hilafet tartışmasında Hz. Ali'nin Hakem olayını kabul etmesi günümüzde Haricîler olarak bilinen grubun doğmasına sebep olmuştur. Bunlar "hüküm Allah'ındır" diyerek Hz. Ali'yi Hakem olayını kabul ettiği için

[61] Taberi, Tarih, c. 5, s. 403.
[62] Toshihiko İzutsu, **İslam Düşüncesinde İman Kavramı**, Selahaddin Ayaz (Çev.), Pınar Yayınları, İstanbul 2012, s. 39.

tekfir etmek istediler. Bu olaydan sonra grup Hz. Ali'den ayrılarak kendi yolunu belirlemiştir. Hz. Ali grubu şiddet ve tekfir anlayışları sebebiyle ikna etmek için bir süre uğraşmış, Kur'an ve Sünnete muhalif hareket ettiklerini ve bu hatalarından dönmeleri gerektiği yönünde telkinde bulunmuştur. Ancak sonuçta Haricîlik kemikleşerek daha sert bir tekfir anlayışına büründü ve şiddet eylemlerine başvurdular. Hz. Ali ve Hz. Osman'ı tekfir etmeye ve kanlarının helal olduğunu iddia etmeye başladılar. Bunda hem devrin siyasi tartışmaları hem de bu kimselerin psiko-sosyal özellikleri belirleyici olmuştur.

Bu siyasi-dini tartışma ve savaşlarda yaşanan ölümlerin sonucu Müslüman'ın Müslüman'ı katletmesi tartışılmış ve dinen hüküm verilmeye çalışılmıştır. Bunun sonucunda siyasi tavırlar, itikadi alana taşınarak gerekçelendirilmeye çalışılmış ve herkes kendi tutum ve tavrını dinen haklı gösterme çabasına girmiştir. Genel olarak tartışmalar imamet, iman-küfür, büyük günah ve iman-amel ilişkisi üzerinde yoğunlaşmıştır. Bahsi geçen konular etrafında ortaya atılan görüşler Haricîlik, Mürcie, Şia ve Mu'tezile gibi itikadi-siyasi ekollerin doğmasına sebep olmuştur.[63]

Siyasi bir konu etrafında başlayan tekfir meselesi zamanla itikadi bir tartışmaya dönüşmüştür. Öyle ki Hakem olayından günümüze kadar kavram her grubun elinde kullanışlı bir silah olmuştur. İslam kardeşliği toplumsal olarak bu çerçevede şekillenmiş kendinden olmayanı Müslüman kabul etmeyen gruplar düşmanlığı körüklemiştir. Oysa bir kişinin kâfir olduğunu iddia etmek için hem kelam ilminde tartışılan problemleri derinlemesine bilen hem de fıkıh ve fıkıh usulü ilminin inceliklerini kavrayabilen yetkili bir kimse olmak gerekir.[64]

2. İSLAM DÜŞÜNCE TARİHİNDE TEKFİRİN OLUŞUMUNA ETKİ EDEN FAKTÖRLER

Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan, başta hilafet meselesi olmak üzere çeşitli tartışma konularında ortaya atılan bir takım siyasi, sosyal çözüm önerileri

[63] Sönmez Kutlu ve Osman Aydınlı, "Haricîlik, Mürcie, Mu'tezile", Hasan Onat (Ed.), **İslam Düşünce Ekolleri Tarihi,** Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, Ankara 2006, s. 49, 53.
[64] Saim Kılavuz, **Anahatlarıyla İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş**, Ensar Yayınları, İstanbul 2011, s. 70.

zamanla dini bir hüviyet kazanmıştır. Bu görüşler etrafında toplanan gruplar da dini çerçeveli birer fırkaya dönüşmüşlerdir. Oluşan gruplar zamanla her sosyal, dini ve siyasi hadiseye kendi perspektiflerinden bakmaya başlamıştır. İtikadi mezhep mensupları karşılaştıkları olaylara kendi bakış açılarıyla yaklaşarak, ön kabullerini doğrulatmak için nassları ve tarihi şartları bu çerçevede yorumlamışlardır.[65]

İslam düşünce tarihinde itikadi fırkaların ortaya çıktığı tarihi şartlar ve onların düşüncelerine yön veren koşullar unutularak, zamanla savundukları görüşlerin tamamı saf dini çözümlermiş gibi kabul edilmiştir. Bundan dolayı da mezhebin yorum ve çözüm önerileri dinle özdeşleştirilmeye çalışılmıştır.[66] İslam düşünce tarihinde, meydana gelen olaylar karşısında insanları subjektif olmaya iten sebepler arasında; olayları anlatan kişinin eksik bilgisi yanında, dini hissiyatı, ilgileri, toplumsal bağları ve taraftar olduğu konulardaki ön yargıları, yaşadığı dönemin sosyal-siyasi şartları başlıca etkenler olarak gösterilebilir.[67] Bunun yanında tekfir, teolojik, politik ve ideolojik boyutları olan bir kavramdır. Genellikle bu söylem bazılarını dînî, siyasî ve hatta ekonomik olmak üzere pek çok alandan dışlamanın bir aracı olarak kullanılagelmiştir. Bu dışlayıcı yaklaşım etkisini, hegemonyasını, hizip, parti, mezhep, ekol vb. isimler, lakaplar altında sürdürmüştür.[68]

İslam ekollerinin birbirini tekfir etme nedenlerinden bazılarını İslam'ın insana tanıdığı düşünce ve vicdan hürriyeti sonucunda, nassları anlama ve yorumlamada farklı metotların kullanılması, özellikle ilk devirlerde daha çok hilafet meselesi ile ilgili tartışmalar, Müslümanlar arasında meydana gelen siyasal ihtilafların doğurduğu çekişmeler, mezhep taassubu, tev'il, kavmiyetçilik şeklinde sıralamak mümkündür.

---

[65] İrfan Aycan ve M. Mahfuz Söylemez, **İdeolojik Tarih Okumaları**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1998, s. 10, 11; Aydınalp, age, s. 110-133.
[66] Mevlüt Özler, **Tarihsel Bir Adlandırmanın Tahlili Ehl-i Sünnet-Ehl-i Bid'at**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2010, s. 10.
[67] Sönmez Kutlu, **Mezhepler Tarihine Giriş**, Dem Yayınları, İstanbul 2008, s. 43-46.
[68] Esen, agm, s. 97-109.

2.1.Siyasi İhtilaflar

Tekfir sadece teolojik düzlemde tartışılan bir konu olmanın ötesine taşınarak politik amaçlara hizmet eden bir araca dönüşmüştür.[69] Böylelikle tekfir söylemi, iktidar-muhalefet ilişkisinde muhalefeti yok edip ortadan kaldırmanın bir dayanağı olmuştur.

İslamiyet'in ilk devirlerinde başlayan ihtilafların, aradan ondört asır geçmesine ve bütün yönleriyle tartışılmasına rağmen, çeşitli şekillerde hala münakaşa konusu olduğu bilinen bir gerçektir. Bu bakımdan İslam'ın ilk devirlerinden itibaren zuhur eden ve günümüze kadar varlıklarını devam ettiren İslam mezhepleri yalnız fikir hareketleri değil; çeşitli zümrelerin sosyal, siyasi ve düşünce yapılarını temsil eden müesseselerdir. Bu durum ise, İslami anlayıştaki farklılık, siyasi sürtüşmeler, kabile rekabetleri ve sosyal mücadelelerin tabii bir neticesidir. Dolayısıyla hiçbir ekolü siyasetten bağımsız değerlendirerek aralarındaki çekişmeleri anlamak mümkün değildir. Özellikle Haricîlik tamamen siyasi çatışma, sosyal patlama ve kabilevi taassup sonucunda doğan bir anlayıştır.[70] Hz. Ali ve Muaviye arasındaki problemin hakem yoluyla çözülmesi karara bağlandıktan sonra çoğunluğunu Bekr ve Temim bedevilerinin oluşturduğu, başından beri Kureyş iktidarına karşı çıkan Kufeli bir grup Hz. Ali'nin ordusundan ayrıldı.[71]

Havâric, halifenin Kureyşli olması şartını kabul etmezler. Onlara göre soyun hiçbir önemi yoktur. Siyah Habeşli bir köle dahi olsa ehliyetli olduğu takdirde halife olarak seçilebilir. Havâric'in bu düşüncesi Mudar/Kureyş iktidarı olarak gördükleri Hz. Osman, Hz. Ali ve Muaviye dönemleri ile yakından ilişkilidir. Çünkü bu iktidarlar döneminde diğer kabilelerin tasfiye edildiklerini ve yönetime getirilmediklerini düşünmektedirler. Bu düşünce daha sonra Emeviler döneminde güdülen Arapçılık politikasından şikayetçi gayr-i Arap unsur tarafından da benimsenmiştir. Haricîliğin ilk dönemlerden itibaren daha çok

[69] Esen, agm, s. 102.
[70] Aycan ve Söylemez, age. s. 50.
[71] Harun Yıldız, **Din, Siyaset ve İdeoloji-Haricîlik Düşüncesinin Doğuşu**, Sidre Yayınları, Samsun 1999, s. 105.

mevali tarafından sahiplenilmesi ve savunulmasında da bu prensibin önemli bir yeri olduğu söylenebilir.[72]

Havâric karşısında yer alan Şia nazariyesi de aşağı yukarı aynı problem etrafında oluşmuştur. Şia Hz. Ali'nin şehit edilmesinden sonra, halifeliğin Hz. Ali'nin soyundan gelenlere verilmesini, hilafetin onların hakkı olduğunu söylemektedir. Şiilik nazariyesi genel anlamda işte bu siyasi mesele üzerine kurulmuştur. Ayrıca sosyal durumdan şikayetçi olan İran asıllı mevalinin Emevi yönetimine şiddetle karşı olduğu bir sırada Müslüman toplumda ortaya çıkan ilk sosyal çekişmeler Şiiliğin sosyo-politik hareketlerine büyük ölçüde kaynak ve destek olmuştur. İslam tarihinin ilk dönemlerinden itibaren siyasi çekişmeler ve sosyal memnuniyetsizlikler neticesinde tezahür eden yani temelde siyasi ve içtimai bir hareket olan Şiilik, Arap olmayanların iktidarı ele geçirmesiyle kendine has itikadi görüşleri olan bir fırka haline gelmiştir.[73]

Bilindiği gibi Hilafet mücadeleleri de siyasi ihtilafları doğuran temel sebeplerden biridir. Müslümanları idare etmek için hilafet mevkiine kimin daha layık olduğu meselesinde ortaya bir takım fikirler atılmış ve bu fikirler Hz. Peygamber'in vefatını müteakip hemen tatbik safhasına geçirilmiştir. Bu konuda Ensar ve Muhacir arasında hilafetin kimin hakkı olduğuna dair yaşanan iddialaşmadan başka ciddi bir ihtilafa düşülmemiş ve herhangi bir hadise vuku bulmamıştır. Daha sonraları hilafet konusundaki anlaşmazlıklar artıkça arttı ve hilafete kim daha layıktır, Halife, bütün Kureyş içinden mi yoksa yalnız Hz. Ali'nin evlatları arasından mı veya herhangi bir kabile ve sülale farkı gözetmeden bütün Müslümanlar arasından mı seçilecek, gibi sualler zihinleri kurcalar olmuştur.[74] Böylece hilafet, Hz. Peygamber'in vefatından itibaren günümüze kadar üzerinde en fazla konuşulan, çeşitli ihtilafların dönüp dolaşıp kendisinde karar kıldığı bir mesele olması itibariyle İslam âlimlerinin birçoklarını meşgul eden bir konu olmuştur. İslam tarihi boyunca hep tazeliğini ve güncelliğini devam ettirmiştir. Hemen hemen bütün

[72] Aycan ve Söylemez, age. s. 60, 61.
[73] Hizmetli, *agm*. s. 666.
[74] Muhammed Ebu Zehra, **İslam'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi**, Ethem R. Fığlalı ve Osman Eskicioğlu (Çev.), Yağmur Yayınları, İstanbul 1970, s. 20.

İslami ilimlere konu olan İmamet, Şia tarafından itikadi bir esas olarak görülmüş ve ilk üç halifeyi kabul etmeyerek bazı sahabeleri tekfir etmesiyle Ehl-i Sünnet itikadında da kendisine daha geniş bir yer bulmuştur.[75]

2.2.Asabiyet ve Kavmiyetçilik

İslam toplumlarında dini gibi görülen bazı ayrılıkların altında asabiyet ve kavmiyetçiliğin olduğu düşünülmektedir. Hem kır-kent ayrılığı ve İslam'ın ilk yıllarında yaşanan hızlı sosyal değişmeler hem de çok farklı milletlerin kısa sürede İslam topraklarına dahil edilmesi yeni ayrışmaları tetiklemiştir.[76]

İslam toplumlarında ortaya çıkan farklı fırkalar konusunda çok sayıda kimse bu ayrışmaları izah etmek için değerlendirmelerde bulunmuştur. İ. Haldun da, kendisinin geliştirdiği asabiyet teorisini mezheplerin doğuşunu açıklamak için kullanmıştır. Ona göre, dinin kurumsallaşması, gelişmesi, evrenselleşmesi ve bir medeniyet üretmesi şehir hayatı içerisinde olabilir. Kırsal, göçebe, bedevi toplumlar çok sayıda güzel haslete sahip olsalar da dinin kemale ermesi şehirlileşmesine bağlıdır. Yine dinin bir toplumda yerleşmesinde daha çok bedevi toplumun özelliği olan asabiyetin çok büyük öneminin olduğu belirtilmiştir. Diğer taraftan şehirler toplumun ve dinin bozulmasının da kaynağıdır. Şehirlerde artan lüks, refah, türlü türlü yiyecekler, boş zaman, insanlarda zevke ve ahlaki düşkünlüğe kapı aralamaktadır. Kırsalda asli ihtiyaçlarını gidermeye çalışan toplum, kentte eğlence, estetik ve gösterişe yönelir, bu durum bir süre sonra umranın dağılmasına sebebiyet verir. Bu noktada din, geleneği koruma işlevi görmekle birlikte dejenerasyonu bütünüyle durdurma gücüne sahip değildir ve bu değişimden kendisi de etkilenir. İ. Haldun'a göre İslam'ın ilk dönemi toplum bir çeşit asabiyete sahipti ve onun tavırlar teorisine göre şehirleşme-mülke ulaşma bunu bozmuştur. Buna karşın halen güçlü bir asabiyete sahip gruplar şehirleşme ve dinin bozulmasına tepki olarak kendi dini anlayışlarını geliştirirken şehirlerde karşılaşılan yeni problemler karşısında da bir

[75] Hasan Gümüşoğlu, **İslam'da İmamet ve Hilafet**, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2011. s. 45.
[76] Teorik düzeyde daha kapsamlı tartışmalar ve kaynaklar için bkz. Apak, Adem, **Asabiyet ve Erken Dönem İslam Siyasi Tarihindeki Etkileri**, Düşünce Yayınları, Bursa 2004.

kısım müctehidler ve mezhep imamları ortaya çıkmıştır. Hususiyle dinin bozulduğunu iddia eden, asabiyeti güçlü Haricî ve tekfirci gruplar dini tekrar aslına döndürmek için dini bozduklarını ve dinden çıktıklarını düşündükleri daha çok şehirli Müslümanlara karşı isyan etmişlerdir.[77]

İlk dönem İslam toplumundaki isyanların tipik özelliklerinden biri kabilevi ve milli olmalarıdır. İsyanlarda kabilevi kültürün hakim olduğunun en önemli göstergesi bunların kabileler halinde hareket etmeleridir. Eğer Haricîliği doğuran dinamikler dini değerlerden kaynaklanıyor olsaydı, bunlara her tabaka ve kabileden Müslümanların katılması gerekirdi. Zaten bunların, halifenin Kureyş'ten olması gerekmez, düşüncesinde bayraklaşan imamet anlayışları da bunu desteklemektedir.[78] Wilkinson da, ilk dönem İslam ekolleri arasındaki çatışmalarda Emevilerin Arap-mevali ayrışması yapması ve yeni Müslüman olan milletleri kuşatıcı politikalar geliştirememesini önemli bir siyasi faktör kabul eder. Siyasi ve ekonomik (ganimet) beklentileri karşılanmayan özellikle bedevi toplulukların bu dışlanmadan daha çok rahatsızlık yaşaması entellektüel bir kalkışmadan ziyade şiddet eylemelerini öne çıkaran Havâricin taban bulmasını sağlamıştır.[79] Yine, Arap halkın yeni fethedilen yerlere yerleştirilmesi ve buralarda yönetici elit olmaları yerli ve yeni Müslüman halklarda hoşnutsuzluk oluşturmuştur. Bu çatışmalar başka siyasi ve mezhepsel ayrılıklarda tekrar tekrar ortaya çıkmıştır.[80]

2.3.Mezhep Taassubu

Tassup sözlükte taraf olmak veya bir şeyi müdafaa etmek demektir. Tassubu sadece sözlük anlamda ele aldığımızda bir Müslümanın dinini müdafaa etmesi veya ondan yana tavır koymasını anlarız. Yalnız bizim kastettiğimiz tassuptan gaye, doğru ve hak olandan yüz çevirmek, hatada ısrar etmektir. İnsanları hak ile değil de hakkı insanlarla değerlendirmek, delilden ve doğrudan yüz çevirmektir. İslam alemini kasıp kavuran,

[77] İbn Haldun, **Mukaddime**, Süleyman Uludağ (Çev.), İstanbul Dergah Yayınları, (c. I/II), 1991, 1991/I: 488-492; 1991/II: 866, 877, 879.
[78] Özler, age. s. 16.
[79] John C. Wilkinson, **Ibadism-Origins and Early Development in Oman**, Oxford University Press, Oxford 2010, 123.
[80] Apak, age.

dağıtan, cemaatleri birbirine düşüren fitnedir. Mezhep taassubu uğrunda, basit ihtilaflar için İslam kurban edilmiş, İslam fırkalardan ibaret bilinmiştir. Tarihte mezhep mensupları arasında kan akıtılmış, aynı camilerde birden fazla mihrap ve minberin olmasına sebep olmuştur. Mezhep farkından dolayı birbirlerine kız vermemiş, birbirlerini küfürle itham etmiş, selam alıp vermeyi kesmişlerdir.[81] Hemen her fırka mensubu, mezhebi bir taassupla, kendilerini övücü, diğerlerini ise suçlayıcı ifade ve isimlendirmelerde bulunmuştur. İslam dünyasında hicri beşinci asrın bitimiyle sona eren fikri orjinalite ve zihni inşadan sonra, Müslümanlar arasında koyu bir taklit ve onunla bilikte katı bir mezhep taasubu başlamıştır. Bunun sonucunda her mezhep ve grup mensubu ötekilerin aleyhine harekete geçmiştir. Ne yazıktır ki bu taassup sadece ulemaya has kalmamış, ilmi meselelerde akli istidlal ve müsamahası daha az olan avam arasında da yaygınlık kazanarak daha ciddi sonuçlar doğurmuştur. Sonuçta dini düşünce husumete dönüşmüş, bunun neticesinde mezhep ve fırka mensupları birbirlerini tekfire kalkışmışlardır.[82]

Mezhep taassubunun en açık şekliyle görüldüğü bir başka durum da ekoller arasındaki "Fırka-i Naciye" tartışmalarıdır. Ortaya çıkış noktaları açısından ideolojik ve politik tutumların daha ağır bastığı tekfir kavramı, meşruiyet elde etmek amacıyla teolojik bir yapıya büründürülmüştür. Çünkü ideolojik ve politik tartışmalar, meşruiyetini, daha çok, teistik kaynaklardan alır ve bunun en kolay yolu ise tekfirin tartışma zeminini Hz. Peygamber'in hadisiyle meşrulaştırmak olmuştur.[83] Peygamberimizin; "*Benim ümmetim yetmiş üç fırkaya bölünecek, bunlardan biri cennetlik, yetmiş ikisi cehennemliktir*" [84] hadisi ve benzeri hadislere dayanarak her ekol kendini kurtuluşa eren fırka olarak kabul etmiş, diğer ekolleri ise cehennemlikler arasında görmüştür. Bu çerçevede her fırkanın kendini kurtuluşa eren grup görüp ötekileri cehennemlik zümre içerisinde telakki etmesi İslam'ın ilk dönemlerinden günümüze kadar dini gruplar arasında ayrışma sebeplerinden

[81] Abdulcelil Candan, **Müslüman ve Mezhep, Bir Mezhebe Bağlanmanın Tahlili**, Elest Yayınları, İstanbul 2009, s. 172.
[82] Özler, age. s. 25.
[83] Esen, agm. s. 98-99.
[84] Tirmizi, İman, 18; İbn Mace, "Fiten", 17.

birisi olmuştır.[85] Neredeyse bütün İslam mezheplerinin tasnifine dayanak teşkil eden "Fırka-i Nâciye" hadisinin "mütevâtir" haber derecesine ulaşmış bir hadis olmadığı bir yana, söz konusu hadisin sahih hadis kriterlerine uygunluğu da şüphelidir. Hadisin sıhhati konusunda gerek kelam gerekse hadis kaynaklarında pek çok tartışma yapılmıştır.

Mezhep isimlendirmelerinde de bu taassubun etkilerini görmekteyiz. Örneğin Havâric kendini "Şurat" yani nefislerini Allah yolunda feda edenler olarak adlandırmış ve kendilerinin doğru yolda diğerlerinin ise cehennemlik olduğundan emin olmuşlardır. Mu'tezile'ye göre ise mezheplerinin ismi, Kur'an-ı Kerim'in yedi yerinde "kâfirlerden uzaklaşanlar" anlamında geçen "i'tizal" kavramından gelmektedir.[86] Yine bu anlayışın bir sonucu olarak ekoller arasında "ehl-i sünnet" "ehl-i bid'at" şeklinde bir tasnife gidilmiştir. Haricîlik, Şia ve Mu'tezile'nin teşekkülü ile birlikte genel dini akım veya merkezi zümre içerisinde bu gruplara ve fikirlerine karşı bir tepki oluşmaya başladı. Bu gruplar tarafından ileri sürülen görüşler, sonradan ortaya çıkmış rey ya da bid'at kabul edilirken, görüşlerin sahipleri hep birlikte "ehl-ü bid'a, sahib-u bid'a" ya da "sahib-u rey" olarak isimlendirilmiştir.[87]

Fırkalar arasında tarih boyu süregelen bu mezhebi taassubun ve her bir fırkanın diğerini yanlışta olmakla suçlamasının esas nedeni; ekollerin kendi anlayış ve yorumlarını dinle özdeşleştirmeleridir. Âlimlerin bu anlayışları halka benimsetmeleri pek tabii ki sorunu daha da büyütmüştür.

2.4.Te'vil

Te'vil, "Bir şeyin akıbeti, ortaya çıkması, mahiyet ve hakikati" gibi benzeri anlamlara gelir. Müteahhirun âlimlerine göre te'vil, "*bir lafzı konulduğu anlamdan uzaklaştırarak bir karine yardımı ile bir başka anlama çevirmek"* demektir.[88]

---

[85] Hüsniye Canbay Tatar, **Nuh'un Gemisindekiler-Şehirleşme ve Dini Cemaatleşme**, Turan, İstanbul 1999, s. 113.
[86] Osman Aydınlı, **İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001, s. 31.
[87] Sönmez Kutlu, **İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Zihniyet Analizi,** Kitabiyat Yayınları, Ankara 2000, s. 44.
[88] Yusuf Işıcık, "Kur'an-ı Kerim'de Müteşabih ve Te'vil", **SÜİFD**, S. 6, Konya 1996, s. 55.

Kur'an-ı Kerim, ümmi bir peygambere ve çoğunluğu okuma-yazma bilmeyen bir kavme inmiştir. Kur'an-ı Kerim'in Allah kelamı ve dolayısıyla mucize bir kitap oluşu, gerek nüzulü sırasında ve gerekse nüzulünden sonra ince ve derin anlamlarını anlamada, daima bir izahı gerektirmiştir. Kur'an'ı açıklama görevi ise bizzat Allah tarafından Hz. Peygamber'e verilmiştir. Hz. Peygamber mükellef olduğu kadarıyla Kur'an'ı açıklama işini yerine getirmiş; itikat, ibadet ve ameli hükümlere dair mücmel ayetleri teferruatına varıncaya kadar açıklamıştır. Bu ayetlerden ilahi muradın ne olduğunu sözleriyle ve davranışlarıyla ortaya koymuştur. Fakat Hz. Peygamber, kıyametin kopması, sura üfürülmenin zamanı gibi gayb ile ilgili ayetlerle, insanların ilmi seviyelerinin ilerlemesiyle daha iyi anlaşılacak bir takım mücmel ve müteşabih ayetleri izah edip açıklamamıştır. Böylece Hz. Peygamber Kur'an'ı kendi reyine göre yorumlamak isteyenlere meydanı boş bırakmadığı gibi, ayetlerin tamamını tefsir ederek onları kesin bir açıklığa da kavuşturmamıştır. Dolayısıyla O, tefsiri dondurmamış ve kıyamete kadar bu kapıyı açık bırakmıştır. Bu durum İslam tarihi boyunca her mezhep ve meşrebin hem Kur'an'ı hem de hadisleri kendilerine göre yorumlanmasının önünü açmıştır. Birçok dini-siyasi ayrışma ve tekfir meselelesinde de bu yorum farklılıklarının önemli bir etkisi görülmektedir.[89]

Kur'an ve Hadis metinlerinden bir kısmı üslup ve muhteva bakımından kolay anlaşılır açık nasslar iken, bazıları gerek ifade tarzı gerekse konu itibariyle muğlaklık taşımakta, bu sebeple asıl maksat ve mananın ne olduğu net bir şekilde anlaşılamamaktadır. Başta uluhiyyet meselesi ve sem'iyyat dediğimiz ahiret alemiyle ilgili metinlerin, gayb alemiyle ilgili olmalarından dolayı, farklı şekillerde anlaşılması fikir ayrılıklarına sebep olmuştur.[90] Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde başlayan siyasi bölünmenin, yerini birden itikadi bölünmeye terk etmesi ile yeni inanç ve fikirler ortaya çıkmıştır. Bu mezhep mensupları, kendi görüşlerini savunmak ve kendilerinin haklılığını ispatlamak için en kuvvetli delilin Kur'an'da olacağına inandıklarından, ayetleri

[89] Wilkinson, age. s. 123, 128.
[90] Ethem Ruhi Fığlalı, "Mezheplerin Doğuşuna Tesir Eden Sebepler", **İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi**, Ankara 1980, s. 130.

kendilerini savunacak ve fikirlerini ispat edecek şekilde te'vil etmişlerdir.[91] Kur'an, İslam fırkalarının dayandığı zengin ve geniş bir kaynak olmuştur. Her ekol iddiasına Kur'an'dan delil getirerek O'na isnat etmiştir. Delil iddiayı tam destekler görülmeyince de te'vile sapılmıştır. Te'vilin kendi fikrini teyit etmediğini gören bazı ekoller Kur'an'ın ifadelerinin remz ve işaret olup dış manalarının arkasında gizli başka manaların bulunduğunu iddiaya kadar gitmişlerdir. Te'vil zaman içerisinde her çeşit fikir sahibinin, her türlü sapık ekolün, aşırı Şiilerin ve batıl fikirlerini İslam'a uyarlamak isteyen düşünürlerin kullandıkları bir araç haline gelmiştir.[92]

İslam tarihinde itidal karşıtı aşırı duruşlar ve te'viller, Haricî hareketin ortaya çıkışıyla görülmüştür. Çok fazla Müslüman kanının döküldüğü Cemel ve Sıffin savaşlarının sebepleri arasında da aşırı te'vili sayabiliriz. Yine Tahkim Olayında da Havâric, "*Hüküm ancak Allah'ındır*" ayetini öne sürerek, başta Hz. Ali olmak üzere bu olaya adı karışan herkesi tekfir etmişlerdir. Hz. Ali'ye ölümü reva gören Havâric'in okuduğu Kur'an ile Hz. Ali'nin okumuş olduğu Kur'an aynıydı. Keza, ameli gereksiz gören Mürcie ile amel istemeyenleri tekfir eden Havâric'in elindeki Kur'an aynıydı. O halde sorun, Kur'an'ı bir disiplin içerisinde, Arapça kurallarına riayet ederek yorumlamak yerine, sünneti dışlayarak, heva ve hevese göre te'vil etmekten kaynaklanmaktaydı.

Ebu Hanife döneminde terör estiren Haricîler, Müslümanları kırıp geçiriyor, müşriklere ise dokunmuyorlardı. Bir defasında Ebu Hanife öğrencileriyle Kufe mescidinde iken Havâric oraya gelir. Haricîler onlara: "*Kimsiniz? Necisiniz?*" diye sorarlar. Ebu Hanife; "*Eman dileyenleriz*" der. Haricîlerin başı, arkadaşlarına: "*Bırakın onlara ilişmeyin. Çünkü bize iltica etmişlerdir*" der ve "*Şayet müşriklerden biri sana sığınacak olursa, Allah'ın sözünü dinlemesi için ona eman ver, sonra onu emin olacağı yere kadar götür. Çünkü bunlar bilgisiz bir kavimdir"* ayetini okur. Haricîler, Ebu Hanife

[91] İsmail Cerrahoğlu, , **Tefsir Usulü**, Ankara 1976, s. 295.
[92] Mustafa Öztürk, **Kur'an ve Aşırı Yorum**, Kitabiyat Yayınları, Ankara 2003, s. 133.

ve arkadaşlarını ‘müşrikler’ olarak görüyorlardı ve ayetten hareketle onların ilticasını kabul etmişlerdi.[93]

Bilindiği gibi, VIII. asırda başlayan İsmailiyye hareketi daha sonraki devirlerde Şii karakterde birçok mezhebin ortaya çıkmasına sebep olmuş ve bu mezheplerin hepsine birden “Bâtıniyye” denmiştir.[94] Şii karakterli bu mezhep sonraları çok çeşitli ihtilalci grupların ortaya çıkmasına, İslam dünyasında muhtelif karışıklıkların, isyanların, ihtilal ve adam öldürme hadiselerinin zuhuruna sebep olmuşlardır. Bâtıniler her şeyin zahiri ve bâtını manaları olduğunu iddia ederler. Onlara göre bütün farzların ve sünnetlerin zahirleri remz ve işaretten ibarettir. Hakiki manalar bâtında gizlidir. Zahirle amel etmek insanın helakine sebep olur. Bâtıniler bu iddialarını isnat ederek ayetleri, hadisleri ve dine taalluk eden her şeyi te’vil etmişlerdir.[95]

3. İLK DÖNEM İTİKADİ İSLAM MEZHEPLERİNDE TEKFİR

Hicri I. asırda siyasi sebeplerle çıkan ilk ihtilaflardan itibaren günümüze kadar sürmüş olan tekfir silahı asırlarca İslam toplumunun kanayan yarası olmuştur. Hz. Peygamber’in vefatının ardından yaşanan tartışmalar ümmeti bölecek sonraki büyük ihtilafların habercisi olmuştur. Halife seçimlerinde yaşanan ayrılıklar, Arap toplumunun İslam ile tanışmadan önceki kabile fanatizmine geri dönüşünü hatırlatmaktadır. Öyle ki, belli kabilelere mensup inananlar hilafetin kendi soylarından birinin hakkı olduğunu savunmuşlar hatta daha da ileri gitmişlerdi. Bu siyasi çekişmeler Müslüman cemaat arasında hizipleşmeyi doğurmuştur. Daha önce bahsi geçtiği gibi; Hz. Osman’ın şehadeti, Hz. Ali’nin halifeliği, Muaviye’nin Hz.Ali’ye biat etmeyerek halifeliğini ilan etmesi ile yaşanan kanlı savaşların sonucu Hz. Peygamber’in sağlığında karşılaşılmamış bir sorun gündeme gelmiştir. Müslüman Müslümanı katletmiş, büyük bir günah kabul edilen öldürme fiili tartışılmış ve hüküm verilmeye çalışılmıştır.

---

[93] Abdulcelil Candan, **Dinde Aşırılık ve İtidal**, Düşün Yayınları, İstanbul 2011, s. 77.
[94] Mustafa Öz, **Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi**, Ensar Yayınları, İstanbul 2011, s. 165.
[95] Mehmet Saffet Sarıkaya, **İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler**, Rağbet Yayınları, İstanbul 2011, s. 191-196.

3.1.Havâric

İslam tarihinde yaşanan ilk dönem karışıklıkların ardından Havâric, Hz. Osman, Hz. Ali, Talha, Zübeyr ve Hz. Aişe'yi tekfir etmişlerdir. Zalim imama karşı ayaklanmayı vacip görmüşler; büyük günah sahibini kâfir, müşrik kabul ettiklerinden öldürülmesine de hükmetmişlerdir.[96] Izutsu'ya göre, "*Onların kafasında büyük günah ile küfür eşitti*"[97] ve Haricîlerin kabul ettikleri sloganik prensip "la hukme illa lillah" ta ifadesini bulmuştur. Bu anlayış ameli, imanın bir cüz'ü kabul ederek nafile ibadetlerin bile terk edilmesini küfür ile itham etmekten çekinmemiştir. Adeta Müslüman toplumda kâfir avına çıkmışlardır.[98]

El- Bağdâdî Haricî gruplar arasındaki farklılıkları göz ardı ederek bütün Haricî grupların, Hz. Ali, Hz. Osman, iki hakem, Cemel'e katılanlar ile iki hakemin hükmünü kabul eden herkesi tekfir ettiklerini iddia etmektedir.[99] Haricî ekolünün alt kollarına göre büyük günah işleyenin durumu şöyledir:

İlk Haricîler olan Muhakkime'ye göre Hz. Ali ilahi hükmü bırakıp insan hükmüne tabi olduğu için kâfir olmuştur. Aynı zamanda hakemler ve onların hükmüne tabi olanlar da kâfirdir. Yani onlara göre Allah'ın emirlerine karşı isyan eden yahut günah işleyen mutlak kâfirdir.[100] Ezarika yani Nafi b. el-Ezrak taraftarları tekfiri en uç noktasına vardırdılar. Onlara göre kendileri gibi düşünmeyenler, kendileri gibi düşünseler bile onların tarafına katılmayanlar müşriktir. Ayrıca bu müşriklerin eşleri ve çocukları da müşriktir.[101] Ezarika'nın Havâric'in en aşırı ucu oldukları bu tavırlarından anlaşılmaktadır. Kendi taraflarında olmayanları müşrik sayarak katletmişlerdir.

Sufriyye kolu ise, Ezarika gibi bu kimseleri müşrik saymakla birlikte Haricî görüşe katılmayan kadın ve çocukların öldürülmesini haram kıldılar. Sufriyye'ye göre, "tekfir

[96] Şehristânî, age. s. 110.
[97] Izutsu, age. s. 52.
[98] Sarıkaya, age. s. 103.
[99] El-Bağdâdî, age. s. 55.
[100] Şehristânî, age. s. 111.
[101] El-Bağdâdî, age. s.60; Şehristânî, age. s. 113.

sadece Allah'ın kesin vadinin belirli olmadığı fiil halinde uygulanmalıdır. Onlara göre zina işleyen zanidir, hırsızlık yapan sarik, onlar bunların cezasını çekeceklerdir. Artık onlara kâfir, müşrik demenin anlamı yoktur. Ancak, karşılığında Kur'an'da isim ve ceza bulunmayan ,örneğin, namazın kılınmaması, orucun bozuluşu gibi bir fiil işleyen kâfir ve onun eylemi küfürdür.[102] Necedat kolu ise, küçücük dahi olsa günah işleyen ve üzerinde ısrar eden kimsenin kâfir olduğunu lakin üzerinde ısrar etmeksizin zina eden, hırsızlık yapan ve içki içen birinin, inanışında kendilerinden olmak şartıyla Müslüman olduğunu savunmuştur.[103]

İbâdîlere göre ise, Allah'ın yarattıkları üzerine farz kılmış olduğu her şey 'iman'dır. Her bir büyük günah ise "küfr-ü nimet"tir, "küfr-ü şirk" değildir. İbâdîlere göre kendilerine muhalefet edenleri öldürmek haramdır. İbâdîler ve aynı zamanda Necdiler küfür kavramına , küfr-ü nimet, yani; iyiliğe karşı nankörlük, küfr-ü şirk, diğer manasıyla imansızlık şeklinde önemli bir ayrım getirmişlerdir.[104] Dolayısıyla İbâdîler, büyük günah sahibini imansız olarak değil de, nimetlere karşı nankör olarak kabul ederler. Her ne kadar Necedât ve İbâdiyye'nin diğer Havâric'ten farklı olarak kebire sahibini tekfir etmemekle birleştiklerini söylesek de Necdilerin başka konularda tekfire başvurdukları görülmektedir.[105]

3.2.Mürcie

Mürcie, Haricîlerin katı tutumuna karşılık ortaya çıkmış ve onlarla taban tabana zıt bir ekoldür. Büyük günah işleyen kimsenin durumuna getirdikleri ılımlı yaklaşım ve tekfire müracaat etmemeleri ile dikkat çekerler. Ameli imana dahil etmeyerek soruna yeni bir açılım kazandıran Mürciler, böylece Allah'a inanmış bir kimsenin işleyeceği

[102] Şehristânî, age. s. 125; Bağdâdî, age. s. 65.
[103] Bağdâdî, age. s. 63-64; Şehristânî, age. s. 115.
[104] Şehristânî, age. s. 124; Bağdâdî, age. s. 74; Izutsu, age. s. 26.
[105] Bağdâdî, age. s. 63-64; Şehristânî, age. s. 116.

günahların onu iman dairesinin dışına itmeyeceğini ancak bu kimsenin günahkar olacağını ve işlediği günahı helal saymadıkça küfre düşmeyeceğini savunmuşlardır.[106]

Hatta bir peygamberi öldüren veya döven birisi bu fiili dolayısıyla değil onu hafife alması, ona düşmanlığı ve kini dolayısıyla kâfirdir.[107] Bu ılımlı yaklaşım toplum içinde daha çok taraftar bulmuştur. Muhalifleri ise onların bu tutumlarını dini ve siyasi fırsatçılık olarak değerlendirmiştir.[108] Genel olarak Mürcilerin bütün kollarının iman tanımlarındaki ortak özellik amelin imana dahil edilmemesidir. Hepsine göre iman, kalbin marifeti veya dilin ikrarı şeklinde tanımlanmıştır. Buradan hareketle küfür tanımları da aynı özelliktedir. Yani amelleri terk etmesinden ötürü hiçbir günahkar, kâfir olarak kabul edilmemiştir. Allah'ı bilmemek, O'nu dil ile ikrar etmemek gibi sebepleri küfür olarak görmüşlerdir.[109]

Mürcie'nin iman anlayışı, büyük günah hakkındaki inanışının bir sonucu olarak gelişmiştir. Büyük günah işleyenle ilgili kararın kıyamet gününe ertelenmesi ve onların cennetlik veya cehennemlik olduğu konusunda bu dünyada fikir beyan edilmemesi görüşünü ileri sürmüşlerdir. Kebire hakkındaki, "hükmün Allah'a bırakılması, tehir edilmesi" gerektiğine olan inançlarından ötürü 'Mürcie' olarak adlandırılan bu grup, sonraki dönem Ehl-i Sünnet ekolünün çekirdeğini oluşturmuştur. Büyük günah sahibinin imanından dolayı mümin, günah işlediği için aynı zamanda fasık olduğu inanışı şöhret bulmuş ve sistematik olarak delillendirilmiştir.[110]

3.3.Mu'tezile

Mu'tezile'ye göre iman, kalbin tasdiki, dilin ikrarı ve bir takım vecibeleri işlemektir. Ameli imanın bir parçası kabul ettiklerinden, büyük günah sahibinin de ne mümin ne de kâfir olduğunu söylerler. Onlara göre mürtekib-i kebire fâsıktır.

---

[106] Sönmez Kutlu, **Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri**, TDV Yayınları, Ankara 2002, s. 105-106.
[107] Şehristânî, age. s. 132.
[108] Izutsu, age. s. 59.
[109] Bağdâdî, age, s. 151.
[110] Kutlu, age, s. 111.

Mu'tezile'nin beş ana esasından biri olan bu görüş "el-Menzile beyne'l-Menzileteyn" olarak isimlendirilir.[111]

Rivayetlere göre bu görüşün sahibi Vâsıl b. Ata'dır. Vâsıl büyük günah sahibine, Kur'an'da kâfirle ilgili belirtilen özelliklerin mürtekib-i kebirede olmadığı gerekçesi ile kâfir demez. Vasıl'a göre, bu kimsenin şehadeti ve hayırlı amelleri vardır. İnkarcı bir yönü bulunmamaktadır. Tövbe etmeden ölürse cehennemde kalacaktır ama azabı hafif olacak, dereceleri kâfirlerin üzerinde olacaktır. Ona göre bu kimse mümin de değildir. Büyük günah işleyen hakkındaki hüküm, lanetlik ve cehennemlik olduğudur.[112] Bu görüş iki zıt görüşün arasını bulma, uzlaştırma çabası gibidir. Vasıl b. Ata'nın bu konudaki fikri incelendiğinde, amellerin imana dahil edilmesi konusunda ve ahiretle ilgili kısmında Haricîlerden; dünya ile ilgili kısmında ise Mürciilerden etkilendiği görülmektedir.[113]

Bu görüş, çıkış itibari ile siyasi olduğundan diğer ekoller gibi asıl maksadı siyasete yöneliktir. Buna rağmen zaman içerisinde itikadi bir ilke haline gelmiş ve Mu'tezile mensuplarının ayırıcı vasfı olmuştur. Sonuç olarak Mu'tezile, büyük günah sahibine mümin ve kâfir diyemediği halde ahirette o kişinin kâfirlerle aynı muameleyi göreceğini söyleyerek kâfir statüsüne koymuş ve Haricîler'in tavrına yaklaşmıştır.

Mu'tezile âlimleri Allah'ın sıfatları konusunda, O'nun sıfatlarının zatı üzerine zait ezeli sıfatlar olduğunu söyleyenleri, ezeli varlıkların çoğaltıldığı gerekçesi ile tekfir ederler. Aynı şekilde kulların fiillerinin Allah tarafından yaratıldığı inancında olanların da küfre düştüğünü belirtirler. Bu sebeple bilhassa Cebriye'ye karşı çok sert bir tavır takınarak onları kâfir sayarlar.[114]

Mu'tezile tekfir işlemini kendi arasında da sürdürmüş, Bağdat ekolü ile Basra ekolü arasında büyük ihtilaflar yaşanmıştır. Bu ihtilafların çoğunda birbirlerini karşılıklı tekfir etmişlerdir.

---

[111] Öz, age, s. 350.
[112] Bağdâdî, age, s. 86.
[113] Osman Aydınlı, **İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001, s. 57.
[114] Şehristânî, age, s. 56.

3.4.Şia

Özellikle Hz. Ali'ye uyanlara ve ister gizli olsun ister açıkça yapılmış olsun, onun nass ve vasiyetle imamlığını ve halifeliğini ileri sürenlere ve imametin onun soyundan dışarı çıkmayacağına inananlara verilen addır.[115]

İslam mezhepleri içinde kendi arasında en çok bölünen, dolayısıyla en çok fikir ayrılığına düşen mezheptir. İttifak ettikleri görüş hilafettir. Şia'yı diğer mezheplerden ayıran görüşleri özetle şöyledir:

-Hilafet ve imamet; namaz ve zekat gibi dinin rükünlerinden olup nassla tayin edilir.

-Nassla tayin edilen bu imamlar masumdur.

-Başta üç raşit halife olmak üzere Hz. Ali ve evladı dışında imamet makamına geçen kişiler zalimdir.

-Hz.Ali Resulullah'tan sonra insanların en faziletlisidir.

-Büyük günah işleyen kimse tövbe etmeden öldüğü takdirde ebedi olarak cehennemdedir.[116]

Bağdâdî Şia ekolünü Zeydiye, Keysaniye, İmamiye olmak üzere üçe ayırır ve Zeydiye'nin üç, Keysaniye'nin iki, İmamiye'nin de on beş fırkaya ayrıldığını kaydeder.[117]

Zeyd b. Ali'ye uyanların meydana getirdiği Zeydiye, itikadi konularda Mu'tezile'nin fikirlerini benimsemiştir. Büyük günah işleyen kimse tövbe etmeden ölürse Zeydiler'e göre ebedi olarak cehennemde kalacaktır.[118]Zeydiye kendi içinde Carudiye, Süleymaniye ve Buteyriye olmak üzere üçe ayrılır. Carudiye'ye göre sahabe istisnasız

[115] Metin Bozan, **İmamiyye'nin İmamet Nazariyesinin Teşekkül Süreci**, İsam Yayınları, İstanbul 2009, s. 29.
[116] Şehristânî, age, s. 135.
[117] Bağdâdî, age, s. 26.
[118] Şehristânî, age, s. 142.

olarak Hz. Peygamber'den sonra Hz. Ali'ye biat etmedikleri için küfür ve delalete düşmüşlerdir. Bu durumda, Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ı tekfir etmektedirler.[119]

Süleymaniye'ye göre sahabe, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'e biat ederek hata etmiştir, küfre düşmemiştir. Hz. Ali daha üstün olduğu halde, Hz. Osman'ın imameti gasp ettiğini söyleyerek onu tekfir ederler.[120] Buteyriye'nin görüşleri Süleymaniye'nin görüşlerine yakındır. Yalnız onlar imamet konusunda kötülemeye ya da methetmeye kalkışmaksızın Hz. Osman hakkında susarlar.[121]

Zeydiye grupları birbirlerini de tekfir etmişlerdir. Süleymaniye ve Buteyriye, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'i tekfir ettiği için Carudiye'yi tekfir etmişlerdir. Carudiye de onları tekfir etmiştir.[122] Keysaniye ise Muhammed b. Hanefiye'nin imametini kabul etmiş ve Allahu Teala'ya 'beda'yı uygun görmüştür. Bu bid'atlerinden dolayı da çoğu fırka tarafından tekfir edilmişlerdir.[123]

Başlıca inançları arasında teşbih, beda, hulul, ricat ve tenasüh gibi esaslar bulunan İmamiye, tekfir konusunda çok aşırı davranmış, sahabeyi tekfir etmiştir. İmamiye'den olan Kamiliye, Hz. Ali'ye biat etmedikleri için sahabeyi; hakkını aramadığı için de Hz. Ali'yi tekfir etmiştir.[124] Cafer Sadık'ın ölümünden sonra imametin büyük oğlu İsmail'in soyuna ait bir hak olduğunu söyleyen, dolayısıyla İmamiye'den ayrılarak yeni bir fırka olarak ortaya çıkan İsmailiye, Hz. Ali'ye muhalefet eden herkesi tekfir etmiştir.[125] Yine İmamiye'nin Hişamiye kolunu, nebilerin günah işlemesini caiz gördükleri için, diğer İmamiye kolları tekfir etmişlerdir.[126] İsmailiye'nin bir kolu olan Karamita, inançlarında ve söylediklerinde kendilerine muhalefet edenleri kâfir ve müşrik olarak görür.

---

[119] Kummî/ Nevbahtî, **Şiî Fırkalar, Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırâk/ Fıraku'ş-Şia**, Hasan Onat, Sabri Hizmetli, Sönmez Kutlu, Ramazan Şimşek (Çev.), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2004, s. 92.
[120] Kummî/ Nevbahtî, age, s. 88-90.
[121] Kummî/ Nevbahtî, age, s. 91.
[122] Bağdâdî, age, s. 26.
[123] Kummî/ Nevbahtî, age, s. 104.
[124] Şehristânî, age, s. 160.
[125] Şehristânî, age, s. 171.
[126] Şehristânî, age, s. 167.

Dolayısıyla bunların kanları, malları ve esir edilmeleri helaldir. Yine aynı grup kendi aralarında bile bazılarının mal, beden ve canlarının diğer bazılarına helal olduğunu ve bunun da halis iman sayıldığını söylemişlerdir.[127]

3.5.Ehl-i Sünnet

Ehl-i Sünnet doktrininin ilk temsilcileri, Eş'ârî ve Mâturidî'den önce kendilerine Ashâbu'l-Hadis denilen selef ulemasıdır.[128] Selefin görüşü imanın, tasdik, ikrar ve amel; bir başka deyişle hem kalp, hem dil hem de diğer organların ameli olduğu şeklindedir.[129] Selef, imanı söz ve amel olarak görmüş, fakat mürtekib-i kebireyi tekfir etmemiş ve ebedi cehennemlik olarak görmemiştir. Bu tavrından, mutlak iman ile kamil imanı özenle ayırdığı anlaşılan Selef, imanın hem artıp hem de eksileceğini kabul etmiştir. Ancak bu artış ve eksiliş, tasdikteki kuvvet ve zaafa bağlı değil, amellere bağlanmıştır.[130]

Ehl-i Sünnet'in Mürcîî görüşünü takip ettiğini, Ehl-i Sünnet tavrının bir tür 'ılımlı Mürciîlik' olduğunu söylemek mümkündür. Ameli imana dahil etmemekle birlikte Mürcîî kolaycılığından uzaklaşan Sünnî yaklaşım, Mürcie inanışındaki zayıf noktalarda bir takım değişiklikler yaparak, daha kabul edilebilir bir inanç sistemi ortaya koymuşlardır. Böylece mümin bir kimsenin 'nasıl olsa imanım var, yapacağım hiçbir masiyet bana zarar vermez' rahatlığını ortadan kaldırarak, inanan kulların amelleri hayata geçirmelerini hedeflemişlerdir.[131]

Ehl-i kıblenin tekfir edilemeyeceği hususunda Ehl-i Sünnet imamları ittifak halindedir. Ancak konuyu işleyiş bakımından farklılık arz etmektedir. Ebu Hanife, Allah'a eş koşmamak şartıyla, büyük günah sahibi tövbe etmeden ölürse, *"o Allah'ın meşiyetindedir; dilerse onu ateşe sokmakla azaplandırır, dilerse onu ateşle*

---

[127] Şehristânî, age, s. 173.
[128] Mevlüt Özler, "Ehlü's-Sünne ve'l-Cema'a" Oluşum Süreci", Mahmut Kaya vd. (Ed.), **Tarihsel Bağlamı ve Kimliği Sorunu, Tarihte ve Günümüzde Ehl-i Sünnet**, Ensar Yayınları, İstanbul 2006, s. 31.
[129] Yusuf Şevki Yavuz, "Ahmed b. Hanbel", DİA, c. 2, Ankara 1989, s. 85-86.
[130] Murat Sülün, **Kur'an-ı Kerim Açısından İman-Amel İlişkisi**, Ensar Yayınları, İstanbul 2005, s. 59.
[131] A. Saim Kılavuz, **Anahatlarıyla İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş**, Ensar Yayınları, İstanbul 2011, s. 47.

azaplandırmaz"[132] demiştir. Ehl-i kıblenin mümin olduğunu söyleyen Ebu Hanife, farzlardan herhangi birini terk etmelerinden dolayı onları imandan çıkmış saymamıştır. Helal kabul etmedikçe, büyük bile olsa, herhangi bir günahı işlemesi sebebiyle bir Müslümanın tekfir edilmeyeceğini belirtmiştir. Bir müminin günahından ötürü fasık olarak isimlendirilmesini caiz görmüştür. İman ve ameli terk edenin ise kâfir ve cehennemlik olduğunu belirtmiştir.[133]

Eş'ârî ise, "*küfrünü tescil etmedikçe, Ehl-i kıbleden günah işleyen hiç kimseyi küfre nispet etmemeye inanırız"* şeklinde görüşünü açıklamıştır.[134] Eş'ârî ayrıca, "*kebîre işleyen kişi, dünyadan tövbe etmeksizin ayrılacak olursa işi Allah'a kalmıştır. Ya Allah merhametiyle onu affeder, ya Hz. Peygamber şefaat eder, ya da Allah suçu oranında azap eder, sonra da merhameti ile cennetine sokar"*[135] şeklinde konuyla ilgili görüşünü ifade etmiştir. Mâturidî ise, "*küfür devamlı bir haldir. Günah işlemek ise geçici bir haldir. Küfür dışındaki büyük günahlar belli bir zamanda yapılır. Bir anda şehvet hırsıyla yapılan günahın cezası ebedi olamaz. Allah'a şirk koşmanın dışında, diğer büyük günahlar devamlı olmamak şartıyla, bazen şehvetin galip gelmesiyle yapılır. Cezası da buna göredir*" demiştir.[136]

[132] İmam-ı Azam Ebu Hanife, **Fıkh-ı Ekber (Aliyyü'l Kari)**, Yunus Vehbi Yavuz (Çev.), Çağrı Yayınları, Bursa 1978, s. 130.
[133] Ebu Hanife, age, s. 176.
[134] Mehmet Keskin, **İmam Eş'âri ve Eş'ârîlik**, Düşün Yayınları, Ankara 2013, s. 292.
[135] Keskin, age, s. 295.
[136] Sönmez Kutlu, **İmam Mâturidî ve Mâturidîlik**, Otto Yayınları, Ankara 2011, s. 45.

İKİNCİ BÖLÜM

İBADİYYE'NİN TEMEL FİKİRLERİ VE TEKFİR ANLAYIŞI

1. İBADİYYE'NİN TEŞEKKÜLÜ

İbâdiyye'nin kuruluşu Sünni ve İbâdî yazarlar arasında bir tartışma konusudur. Bunun nedeni İbâdî olmayan araştırmacıların bu mezhep mensuplarınca yazılan eserleri yeterince dikkate almamalarıdır. Farklı mezhepler üzerine yapılan çalışmalarda ilgili mezhep kaynaklarının değerlendirilmesi objektiflik adına önem arz etmektedir.

İbâdîye'nin doğuşuyla ilgili çalışmalarda bu mezhep, sıklıkla Haricîlik'le ilişkilendirilmekte ve toptancı bir bakış açısıyla Haricîliğe ait görülen herşey İbâdîler'e de aitmiş gibi kabul edilmektedir. Hem diğer İslam mezheplerine mensup uzmanlar hem de müsteşrikler bu mezhebi kendi perspektiflerinden tanımlamış ve yargılamışlardır. Ancak İbâdî çevreler bunu farklı açılardan eleştirmektedir. Muhtemelen erken dönemlerde yazılmış özgün İbâdî kaynakların olmayışı ya da bunların İslam coğrafyasında yeterince tanıtılamamış olması mezheple ilgili bazı yanlış kanaatlerin oluşmasına sebep olmuştur.

İbâdîler'e göre Haricîlik, Sıffin savaşı sonrasında ortaya çıkan Muhakkime-i Ulâ'nın parçalanmasıyla doğmuştur. Onlara göre Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra halife olan Hz. Ali, ümmetin ittifakı ile seçilmiş ve Sıffin savaşında vuku bulan Tahkim

olayına kadar görevini hakkıyla yerine getirmiştir.[137] İbâdî anlayışa göre, Tahkim kararı alması ve bunda ısrar etmesi sebebiyle Hz. Ali'nin ordusu bölünmüş ve sonunda Hz. Ali kendisini hilafetten azletmiştir. Aynı hadise bağlamında, Tahkim'e karşı çıkanlar da "Lâ hükme illâ lillâh" demeleri sebebiyle Muhakkime olarak adlandırılmıştır. Hz. Ali'nin ordusu ikiye bölündükten sonra bir kısmı Muaviye'nin talebine icabet ederek Tahkim'e gidilmesini talep etmiş, Hz. Ali'nin başında olduğu diğer grup bunun bir hile olduğunu söyleyerek savaşa devam edilmesini istemiştir.[138] İbâdîler bu noktada Hz. Ali'nin büyük bir hata yaptığını düşünmektedir. Bu sebeple Tahkim vesikası okununca Hz. Ali'nin ordusunda tartışma çıkmıştır. Urve b. Udeyye et-Temimî gibiler, *"Allah'ın açıkça hükmünü beyan ettiği bir mesele hakkında kulların ictihad hakkı yoktur"* diyerek Tahkim'i kabul etmediler. Hz. Ali de Şam'a gitmek yerine, Sıffin'e giderken dost olduğu kimselerle düşman olarak, Kufe'ye dönmüştür. Kufe'ye ulaşmadan büyük bir grup Harura'ya huruc etti. Bunların sayısı yaklaşık yirmi iki bin civarındaydı.[139] Tahkim'e karşı çıkanlara Haruri veya Muhakkime adı verildi. Sonuçta dört grup oluştu: Hz. Ali yanlıları, Muaviye yanlıları, Râsibî yanlıları ve tarafsızlar.[140] Rasibi'ye beyat edenler Basra Muhakkimesine gizlice haber salarak Nehrevan'da buluşmaya karar verdiler. Hz. Ali yandaşlarından da bir grup onlara katıldı. Habbab b. Eret'in öldürüldüğü haberi üzerine Hz. Ali Muhakkime üzerine gitmeye karar verdi. Nehrevan savaşında büyük darbe alan Muhakkime bundan sonraki süreçte takip edilecek yöntem hakkında ihtilafa düştü. Bazıları devlete karşı kılıç kaldırmayı benimserken bazıları da şiddet içeren yöntemlere karşı çıkmıştır. Ebu Bilal'in etrafında toplanan bir grup şiddeti yöntem olarak benimsemek istemedi ve bu tutumlarını Ebu Bilal'in Emeviler tarafından öldürülmesine kadar da devam ettirdiler.[141]

Muhakkime içerisinde ilk bölünme İbn Ezrak'ın Ehvaz ayrışması ile vuku buldu. Muhakkime; Ezârika, Sufriyye, Necedât, Beyhesiyye ve Ehl-i Da've olarak parçalandı. İbâdîler, Havâric denildiği zaman Ezârika, Necedât, Beyhesiyye ve Sufriyye'den oluşan

[137] Muhammed b. Yusuf Et-Tafeyyiş, **el-Fikri's- Siyasî İnde'l- İbâdiyye**, Uman 2010, s. 35-36.
[138] Bekir b. Saîd A'veşt, **Ezvâu'l- İslâmiyye Ale'l- Meâlimi'l- İbâdiyye**, Uman 2009, s. 9-10.
[139] Taberi, **Tarih**, c. 3, s. 108.
[140] Bekir b. Saîd A'veşt, **Dirâsât-ü İslâmiyye fi'l- Usuli'l- İbâdiyye**, Uman 2010, s. 29-30.
[141] Ateş, **Günümüz Umman İbâdiyyesi**, s. 136.

ilk dört fırkayı kast ederler. İbâdiyye'nin çekirdeği olarak kabul ettikleri Ehl-i Da've'yi onlardan ayrı tutarlar. Başlangıçta aynı çatı altında olsalar da aralarında derin siyasi ve dini görüş farklılıları vardır.

İbâdîler, Havâric kavramına eski Sünni kaynaklardakilerden çok farklı bir anlam yüklemişlerdir. Sünni kaynaklara göre Havâric, çoğunlukla siyasi sebeplere bağlı olarak Sıffin savaşında Tahkim Olayı'ndan sonra ortaya çıkmış, zamanla dini bir mahiyet kazanmış ve aşırı fikirleri ve tavırlarıyla ümmetin nefretini kazanmış bir fırkadır.[142] İbâdîler, böyle bilinen bir fırka ile birlikte anılmaktan rahatsız olmaktadırlar. Onlara göre Haricîlik, Hz. Peygamber'in "murûk" hadisinde işaret ettiği gibi, siyasi değil dini bir harekettir. İbâdîler, tarihlerinin hiçbir döneminde Havâric'le (Ezarika, Sufriyye, Necedat, Beyhesiyye) beraber olmadıklarını ısrarla vurgulamaktadırlar.[143] Ancak İbâdîler, Muhakkime ile olan alakalarını inkar etmezler hatta Muhakkime'yi selefleri olarak tanırlar. Havâric'in sonradan ortaya çıktığını ifade ederler.[144] İbâdiyye ve onların gerçek Havâric olarak nitelendirdiği Ezarika, 65'de (m. 683-684) gerçekleşen ilk bölünmeye kadar aynı grup içerisindeydiler. Ebu Bilal ölünce liderlik Abdullah b. İbâd'a geçti, o da Havâric'ten ayrıldı.

Ezârika, İbâdiyye tarafından kabulü mümkün olmayan yeni dini ve siyasi fikirler edinmiştir. Siyasi fikirleri bakımından, İbâdîler Muhakkime-i Ula ile beraber anılmaktan iftihar ederler. Daha da ötesi kendilerini Muhakkime'nin devamı, Ezârika, Sufriyye, Necedât gibi fırkaları da Muhakkime düşüncesinden sapan, Muruk hadisinde çerçevesi çizildiği gibi Haricîleşen fırkalar olarak değerlendirirler.[145]

İbâdîler, fırkanın siyasal liderinin, en azından bir dönem, Abdullah b. İbâd olduğunu ancak akidevî yönden fırkanın gerçek kurucusunun Câbir b. Zeyd (93/712) olduğunu söylerler. İki imam arasında polemiğe meydan vermemek için de "*İbâdîlik diğer fırkalar gibi bir tek âlimin fetvalarından oluşan bir fırka değildir"* derler. Bunu *"İbâdiyye*

[142] Ethem Ruhi Fığlalı, **İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri**, Ankara 1983, s. 140-141.
[143] Ateş, age, s. 107.
[144] Ateş, age, s. 126.
[145] Fığlalı, "İbadiyye". **DİA**, 19, Ankara 1999, s. 256.

ricâlün takyittir, ricâlün taklit değildir" şeklinde ifade ederler. Fırka Abdullah b. İbâd'a nispet edilmekle beraber İbâdî yazarlar ve bu fırkaya mensup İbâdîler fırkanın gerçek kurucusu olarak Câbir b. Zeyd'i kabul ederler.[146] Abdullah b. İbâd'ın açıkça Haricîleri ve mevcut halifeleri karşısına almamak istememesi ve kabileler arası denge politikaları sebebiyle kendi kabilesini tehlikeye atmak istememesi gibi sebeplerle kendi görüşlerini yaymamıştır. Ancak Zeyd bunu açıkça yaptı, daha etkili bir dini lider olmasının da etkisiyle bu mezhebin gerçek kurucusu ünvanını aldı. İbâdîler uzun süre kendilerini sadece Müslüman olarak tanımlarken süreç içerisinde İbâdîlik ismi öne çıkmaya başlamıştır.[147]

Sünni fırka ve tarih kitaplarında İbâdiyye Haricî bir fırka olarak anlatılmaktadır. İbâdîler ise bu görüşe katılmamaktadır. Bunlar genel olarak Hz. Ebu Bekir, Ömer, Osman'ın ilk yıllarıyla Hz. Ali'nin ilk yıllarını meşru halifelik kabul ederler. Ancak Hz. Osman'ın Ümeyye ailesini koruması ve Hz. Ali'nin Tahkim kararıyla ve hilafetin Kureyşîliğine karşı çıkmak dışında bu fırkalarla ortak bir görüşlerinin olmadığını söylerler.[148] Libyalı İbâdî yazar Muammer'e göre; İbâdiyye'nin birkaç konuda Haricî fırkalarla ortak görüşlere sahip olması onu Havâric'e dahil etmez.[149]

İbâdîler'e göre Havâric adlandırması ilk zamanlarda yoktu. Bu isim Ezârika'nın ortaya çıkıp etrafta terör estirmesinden sonra yayıldı. Hz. Ali'nin taraftarlarından Tahkim'e razı olanlar da, karşı çıkanlar da bu adlandırmayı bilmiyorlardı.[150] İbâdîler, Ezârika tarafından uygulanan şiddet eylemlerinden uzak olduklarını ve ilmi olarak da çok erken bir dönemde İslam'a hizmet etmeye yöneldiklerini söylerler. Bu konuda İbâdî müellif Siyâbî şunları söyler: "*Fitne baş gösterdiğinde onlar ilim ile meşgul oldular. Hadisleri ve ashabın sözlerini ilk tedvin eden imamımız Câbir b. Zeyd'dir. Daha sonra Hameletü'l-İlm vasıtasıyla bu ilimler doğuya ve batıya yayılmıştır. Haricîler tarafından telif edilen tek bir eser yoktur. Ama İbâdîler çok sayıda eser vücuda getirmişlerdir. Ayrıca*

[146] Ahmet b. Said b. Abdulvahit Şemmâhî, **Kitâbu's-Siyer**, thk. Ahmet b. Said b. Es-Siyabî, Maskat 1987, s. 67-68.
[147] Amr Khlifa En-Nâmi, **Al-İbadhiyyah, Studies in İbadhism**, Cambridge University, Cambridge 1971, s. 16, 17.
[148] En-Nâmi, age, s. 22, 23; Ateş, age, s. 98.
[149] Ateş, age, s. 106.
[150] Muhammed b. Yusuf Et-Tafeyyiş, **El-Fikri's-Siyasiyye İnde'l-İbâdiyye**, Uman 2010, s. 108-115.

İbâdîler İslam'ı Endülüs'e kadar götürmüşlerdir. Endülüs'ün Yabis Adası hicri altıncı asıra kadar İbâdî idi. Ancak Endülüs tarihine bakıldığında İbâdîler'e yer verilmediği görülür".[151]

Fikir-hadise irtibatı açısından da bakılacak olursa, büyük günah meselesi itikadi bir sorun olarak hicri 60 (m. 656-657)'li yıllardan sonra gündemi işgal etmeye başlamıştır. Bu da Muhakkime'nin parçalanması sonucu oluşan Ezârika'nın ortaya çıktığı döneme tekabül eder. Ezarika, iman anlayışı ve buna bağlı olarak mürtekib-i kebire hakkındaki görüşlerinden dolayı ümmetin nefretini kazanmıştır. Mürtekib-i kebireyi müşrik gören anlayışı sebebiyle bir fırka tenkit edilecekse İbâdiyye'yi de içine alacak şekilde Havâric'in şahsında genelleştirmek yerine doğrudan Ezârika, Necedât, Sufriyye ve Beyhesiyye gibi fırkaları zikretmek gerekir. Çünkü onlar *dinin zarurât-ı asliyesinden olan bir çok şeyi inkâr ederek şirke düşmüşlerdir*.[152]

Diğer bir husus da, genelde tüm kaynaklar Havâric içerisinde ilk ihtilafı çıkaran kişinin ittifakla Nâfi b. Ezrak olduğunu söylemektedirler. Bilindiği gibi Nâfi, kendisi gibi düşünmeyenleri müşrik ilan ederek Ehvaz taraflarına çekildi. Nâfi'nin muhaliflerin imanı hakkında bu denli katı bir tutum takınması Muhakkime'nin parçalanmasına yol açmıştır. Muhakkime, muhalifleri müşrik sayan bir anlayışa sahip olsaydı, hicretin 36. yılında Tahkim'den (m. 656-657) Nâfi'nin hurucu olan hicri 64 (m. 683-684) yılına kadar geçen yirmi sekiz sene içerisinde bu düşünceyi içselleştirir ve parçalanmazdı. Yerleşmiş böyle bir kanaat mevcut olmadığı için Nâfi dışındaki diğer Muhakkime liderleri bir anda infial göstererek fırkanın bölünmesine yol açmışlardır.[153]

İbâdîler üzerine yapılan değerlendirmelerde bu mezhebin günümüzde katı tekfir anlayışına sahip olmadığı, Haricî zihniyeti şeklinde bilinen sertlik eğilimlerinin olmadığı

[151] Akt. Ateş, Orhan, age, s. 114.
[152] Ali Yahyâ Muammer, **el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Tarihî, Mektebetü'l-İstikâme**, Kahire 1989, s. 33-35.
[153] Ateş, age, s. 117.

ancak bazı konularda diğer Müslümanlara göre daha gelenekçi ve kitabî oldukları iddia edilmektedir.[154]

2. İBADİYYENİN İNANÇ ESASLARI

Bir fırkanın, diğer fırkalardan farklı siyasi ve dini fikirlere sahip olması müstakil bir fırka olabilmesinin olmazsa olmaz şartıdır. İbâdîler, akidenin önemini erken dönemde kavradıklarını ve akide binasını Kur'an-ı Kerim'e göre tesis ettiklerini söylerler. Çoğu zaman bu esaslar mezhepler arasında şiddetli tartışmalara neden olsa da bazen inanç esaslarının birbirine çok benzediği söylenebilir. Bu sebeple kavramların mukayeseli incelenmesi önem arz etmektedir.

Mu'tezile denildiği zaman nasıl akla Mu'tezile'nin beş esası geliyor ise, İbâdiyye denildiğinde de akla dokuz prensip gelmektedir. Bunlar: Tevhid, Adalet, Kaza ve Kader, Velâyet ve Berâet, Emr-i bi'l- Ma'ruf ve Nehy-i ani'l- Münker, el- Va'd ve'l- Vaîd, el-Menzile beyne'l- Menzileteyn, lâ- Menzile beyne'l- Menzileteyn, Esmâ ve Ahkâm.[155]

2.1.Tevhid

Sözlükte birlemek, bir şeyin bir olduğuna hükmetmek anlamına gelen tevhid, terim olarak Yüce Allah'ı zâtında, sıfatlarında, fiillerinde ve ma'bud olduğunda bir ve tek kabul edip, bu hususlarda eşi, benzeri ve dengi bir varlığın bulunmadığına inanmak, akılların tasavvur edebileceği, zihinlerin ve fikirlerin canlandırabileceği her şeyden uzak tutmaktır.[156]

İbâdiyye inanç esaslarının başında tevhid gelmektedir. Onlara göre tevhid, Mabud'u kullukta birlemek, O'nun zât, sıfat ve fiillerinde tek yaratıcı olduğunu tasdik etmek ve her türlü noksanlıktan uzak, ezelî ve ebedî, yaratılmışlara benzemeyen ve bütün mevcudatı mükemmel bir şekilde yaratan Vâcibü'l Vücud olduğunu tasdik etmek

[154] Valerie Hoffman, "Oman", Thomas Riggs (Ed.), **Worldmark Encyclopedia Of Religious Practices**, V. 5, Gale, Detroit 2006, 172-178.
[155] Et-Tafeyyiş, age, s. 62-78; A'veşt, age, s. 45-126.
[156] Kılavuz, age, 2011, s. 366.

manasına gelir.[157] İbâdiyye'ye göre Allah'ın yarattığı her şey O'nun Vahdâniyetine delâlet eder.

Mu'tezile'nin de tevhid konusunda titiz davranması ve kendilerinin tevhid ehli olduğunu ileri sürmesi, diğer görüşlerinde de benzerlikler olması araştırmacıların dikkatini çekmiş ve bu iki fırka arasında bir etkileşim olduğunu akla getirmektedir.[158] Muhakkak ki her iki fırka da birbirini etkilemiş olabilir, fakat dikkatli bakıldığında İbâdiyye'nin kendine özgü fikirlerinde bir değişiklik olmadığı görülmektedir. İbâdîler, Tahkim'le ilgili görüşlerini terk etmemişler; Hz. Ali ve Hz. Osman ile ilgili fikirlerini değiştirmemişler; büyük günah sahibinin ahiretteki durumu ile ilgili görüşlerinden vazgeçmemişler ve Emru bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehyu ani'l-Münker prensibini terk etmemişlerdir.[159] Tevhid esasında en önemli konu, kelamcıların da tartıştığı Allah'ın sıfatları meselesidir.

Tevhid konusuyla ilişkili olarak Allah'ın sıfatları mevzuu da önemlilik arz atmemektedir. İbâdî müellif Sâlimî, İbâdiyye'nin sıfatlar hakkındaki görüşünü şu şekilde dile getirmiştir: *"Allah'ın esmâsı kendisidir, sıfatları kendisidir, isim ya da sıfatları kendisi dışında bir şey değildir. O'nun sıfatları zâtına delildir. Sıfatlarının kendi zâtından gayrı bir şey olduğunu kabul etmek, Yüce Allah'ın kendisi dışında nakıs şeylere muhtaç olacağı anlamına gelir. Mezhebimize göre, Allah'ın sıfatları O'nun zâtıyla kâim hakiki manalardır."*[160] Görüldüğü üzere, Allah'ın herhangi bir sıfatla vasıflanması konusunda İbâdîler'in fikirleri açık ve nettir. İbâdîler'e göre Allah'ın sıfatları zatının aynıdır. Allah malı ile Ğaniy, kudreti ile Kadir, ilmi ile Âlim, görmesi ile Basir, kulağı ile Semi' değil; bizatihi Âlim, bizatihi Kadir'dir. Sıfatlar konusunda İbâdiyye, teşbihe karşıdır. İbâdiyye'ye göre, Allah'ı kendi yarattıklarının sıfatları ile vasıflandıran kimse Allah'ı tanımamakta ve hataya düşmektedir.

[157] Et-Tafeyyiş, age, s. 62-63.
[158] Orhan Ateş, **Mu'tezile İbaziyye Etkileşimi**, s. 107.
[159] Ateş, age, s. 174.
[160] Nureddin Abdullah b. Hamîd Selum Sâlimî, **Meşârik-u Envâri'l- Ukul**, Maskat trz. s. 175.

2.2.Adalet

Adl kökünden gelen, doğru olmak, doğru davranmak, adaletle hükmetmek; eşitlemek anlamında kullanılan bir masdardır.[161] Müslümanlar, hükümlerinde ve fiillerinde Allah'ın mutlak âdil olduğu noktasında görüş birliği içerisindedirler. İhtilaf konusu, ilahi adaletle bağlantılı olarak, insanın davranışlarında hür olup olmadığıdır.[162]

Kulun fiillerinin yaratıcısı kimdir? sorusu tartışma konusu olmuştur. Kısaca, insanın iki tip fiili vardır. Birisi kendi irade ve ihtiyarıyla yaptığı ihtiyari fiiller; diğeri ise irade ve ihtiyarının dışında meydana gelen ıztırari fiillerdir. Iztırari fiillerin yaratıcısının Allah Teala olduğunda, insan iradesinin bunlarda herhangi bir rolünün bulunmadığında bütün İslam mezhepleri hemfikirdirler.[163] Fakat irade ve isteğimizle meydana gelen fiillere karşılık sevap almaya hak kazanırız veya azap görmeye müstehak oluruz. Mu'tezile âlimleri ilahi adaleti Ehl-i Sünnet'ten farklı bir şekilde yorumlamışlardır. Onlara göre Allah'ın âdil olması, yalnızca güzel (hasen) olan fiilleri işlemesi, kötü ve çirkin (kabih) hiçbir fiili işlememesi ve yapması gerekenleri de terketmemesi demektir.[164] Bundan dolayı adalete riayet etmek Allah için vaciptir.

Mu'tezile'nin adalet anlayışı, kulun sorumluluğunu sağlam bir zemine oturtmakla birlikte, irade ve kudret sıfatlarını sınırlandırarak Allah'a acz isnadına yol açmaktadır. Bu sebeple gerek selef âlimleri gerekse diğer Ehl-i Sünnet bilginleri bu şekildeki bir adalet anlayışına karşı çıkmış ve bir fiilin meydana gelişinde hem ilahi hem de beşeri irade ve kudretin rol oynadığını benimseyen orta yolu tercih etmişlerdir.[165] İbâdiyye de Ehl-i Sünnet âlimleriyle aynı görüşü paylaşmaktadır. Şemmâhî konuyu şöyle açıklamıştır: *"Allah insanları yapmadıkları amellerden sorumlu tutmaz ve işlemediklerinden dolayı da cezalandırmaz."*[166]

---

[161] Bekir Topaloğlu, "Adl", **DİA**, c. 1. Ankara 1998, s. 387.
[162] Saim Kılavuz, "Adl", **DİA**, c. 01. Ankara 1988, s. 388.
[163] Saim Kılavuz, **İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş**, s. 144.
[164] Kılavuz, "Adl", **DİA**, c. 01, Ankara 1998, s. 388.
[165] Kılavuz, age, s. 148.
[166] Şemmâhî, age, s. 66.

İbâdîler, fiilleri Allah'ın yarattığına ve o anda insanın kendi hür iradesiyle o fiili seçerek kesbettiğine inanırlar. Böylece Allah bütün hükümlerinde, fiillerinde adildir ve O kullarına zulmedici değildir.[167] İş yapma gücü (istitâa) bir arazdır, fiil onun sebebi ile meydana gelir. Kulların işledikleri fiiller her bakımdan Allah'ın yarattığıdırlar. Kul bu fiilleri mecazen değil gerçekten iktisab eder.

2.3.Kaza ve Kader

Allah'ın yarattıklarına ilişkin planını ve tabiatın işleyişini gerçekleştirmesini ifade etmek üzere kader ve kaza kelimeleri kullanılır.[168] Kader ve kazaya iman konusu, Allah'ın kemal ifade eden ve kendisiyle nitelenmesi zorunlu olan subuti sıfatlarıyla ilgili ve onun devamı mahiyetinde olan bir konudur. İnsanın hür olup olmadığı, dolayısıyla insana gerçek anlamda fiil, eylem ve davranışın nispet edilip edilemeyeceği, hür ise bu hürriyetin dayanağının ne olduğu, zaman dilimi içerisinde yapmış olduğu eylemlerin ezeli ilim, irade ve takdirle şekillenen kaderde nasıl ve ne şekilde yer aldığı vb. gibi sorular, ilk insandan günümüze kadar tüm insanlığı meşgul etmiştir.[169]

Kader ve kaza konusunda farklı görüşlerin ortaya çıkmasının sebeplerinin başında, ayet ve hadislerin parçacı bir okumaya tabi tutularak ve bağlamlarından kopartılarak bir bütünlük içerisinde ele alınmayışları gelir. Çünkü nassların ruhu iyi kavranmaz ve bütünlük içerisinde ele alınmazlarsa bizi cebre (insanı iradesiz sayma) de tefvize (insanı irade sahibi ve fiilinde etkin sayma) de götürecek ayet ve hadisler vardır. Ayrıca insanların mizaç, eğilim, yaklaşım tarzı ve kişilikleri ile içinde bulundukları psikolojik ve sosyal şart ve durumlar da bu konuda farklı açıklamaların yapılmasında önemli bir etken olmuştur.[170]

Hakkında pek çok spekülasyon yapılan bu kavram tarihi süreç içerisinde, bazen Cebrî anlayışa, bazen de insan iradesinin özgürlüğünü savunan Mu'tezilî anlayışa tekabül

[167] Et-Tafeyyiş, age, s. 67.
[168] Yusuf Şevki Yavuz, "Kader", **DİA**, c. 24, 58-63, Ankara 2001, s. 58.
[169] Yavuz, agm, s. 144.
[170] Yavuz, agm, s. 144.

etmiştir.[171] Erken dönem Mu'tezile düşünürleri, insanın fiillerinde hür olduğu fikrini önceledikleri ve Allah'ın takdiri anlamındaki kaderi inkar ettiklerinden dolayı Kaderiyye'den sayılmışlar ve bu gurubun mensupları Mu'tezile'nin ilk nüvesi olarak değerlendirilmişlerdir. Ancak Kaderîler isyanın da Allah tarafından takdir edildiğine inandıklarından genelde fırkalar kaderî olarak anılmaktan uzak durmuşlardır. Mu'tezile de kaderî olarak anılmaktan içtinab etmiştir. Bunun kendilerini küçük düşürmek amacıyla yapıldığını ifade etmişlerdir.[172]

İbâdîler'e göre ise her şey Allah'ın kaza ve kaderiyle olur. Kader, Allah'ın yaratmadan evvel her şeyin nasıl ve ne zaman olacağını bilmesi; kaza da vakti geldiğinde o işin gerçekleşmesidir.[173] İbâdiyye genel olarak hayır ve şerri ile kadere inanır ve "*Allah her şeyin yaratıcısıdır, O'ndan başka yaratıcı yoktur*" diyerek bu konuda Ehl-i Sünnet'e yaklaşık bir yol tutarlar. Onlara göre Allah'ın dilemesi (meşiet) ve iradesi olmaksızın hiçbir şey olmaz. Bu sebepten hayrı da şerri de yaratan Allah'tır. Sâdır olan her olay O'nun bilmesi, kudreti ve iradesiyledir. Bu, kulun kendi iradesiyle amelini seçmesine tezat değildir. Kul fiili kesbeder, Allah yaratır. Bunun delili Hz. Peygamber'in şu hadisidir: "*Hayırlısı ve şerlisiyle bütün işler Allah'tandır."*[174] İbâdiyye kötülüklerin Allah tarafından takdir edilmesini reddetmiş ve kesb nazariyesine yönelmiştir. Konuyla ilgili görüşlerini doğrudan Kur'an'dan ve sahabeden aldıklarını iddia etmişlerdir. Bu bağlamda Rebi' b. Habîb, Müsnet'te kaderle alakalı bazı hadisler nakletmektedir. Aşağıdaki hadis İbâdiyye'nin kaza-kader anlayışını özetler mahiyettedir;

> *"Kıyamet gününde ümmetimden iki sınıf şefaatime nail olamayacaktır; Allah benden önceki yetmiş nebinin lisanı ile onlara lanet etsin."* Onlar kimdir Ey Allah'ın Rasulü diye sorulunca, "Kaderiyye ve Mürcie" diye cevap verdi. Mürcie kimdir diye soruldu. Hz. Peygamber, "*Onlar amel olmadan imanın bir sözden ibaret olduğunu söyleyenlerdir*" dedi. Sonra

[171] Ateş, age, s. 81.
[172] Watt, age, s. 127-135.
[173] Et-Tafeyyiş, age, s. 68.
[174] Et-Tafeyyiş, age, s. 69.

> Kaderiyye kimdir diye soruldu. "*Onlar Allah'ın sevmediği işleri yapıp sonra da onların Allah'ın icbârı ile olduğunu söyleyen ve şayet Allah istemeseydi ne şirk koşabilir ne de isyan edebilirdik, diyenlerdir*" buyurdu.[175]

Bu rivayetlerden anlaşılan odur ki, Allah kullarının eylemlerini yaratmakta ve kullar da Allah olmaksızın kendi fiillerini kesbedememektedir. Fakat bu ifadeyi kesbi inkar eden bir yaklaşım olarak anlamamak gerekir. Kader konusu İbâdiyye ile hasımları arasında ilk önemli münakaşa konusudur. Bu hususta onlar önce Kaderiyye ile sonra da Mu'tezile ile tartışmışlardır.[176]

2.4.Velâyet ve Berâet

Velâyet, sevmek ve dost edinmek, berâet ise uzaklaşmak ve kaçınmak anlamına gelir. Bu kavramlar İslâmiyetin ısrarla üzerinde durduğu konular arasında yer alırlar. Kur'an-ı Kerim, müminleri sevmeyi ve dost edinmeyi (tevellâ); kâfirlerden uzaklaşmayı ve kaçınmayı (teberrâ) emreder ve bu vasfın Müslümanların alametlerinden olduğunu bildirir.[177] Hz. Peygamber (s.a.v.) de, Allah için sevmenin ve Allah için buğzetmenin imanın tamamından olduğunu belirtmiştir.[178]

Bu kavramlar İtikadi İslam Mezhepleri arasında da ele alınarak tartışılmış; mezhepçilik anlayışının oluşmasında ve taassup derecesine varmasında; düşünce ekolleri arasında ihtilafların büyümesinde etkili olmuştur. Örneğin velâyet, İmamiyye Şiası'nın beş temel inancından biridir. Velâyet ehline, yani Allah'ın dostları olan oniki imama velâyet etmek farzdır; çünkü velâyet imamın hakkıdır ve ebedîdir; velâyetsiz imâmet olmaz.[179] Bu bakımdan Şiilik tevellâ ve teberrâdan ibarettir; yani Al-i Beyt'i ve imamlarını dost edinmek ve sevmek, onların düşmanlarından uzaklaşmaktır denebilir.

---

[175] Rebi' b. Habîb, **Müsned**, c. IV. s. 25.
[176] Ateş, age, s. 90.
[177] Sabri Hizmetli, "İbâdîlik'te Velâyet ve Berâet İnancı", **AÜİFD**, c. 28, Ankara 1987. s.131.
[178] Buhârî, "Kitâbu'l-İman", 1. hadis
[179] Metin Bozan, **İmamiyye Şiasının İmamet Tasavvuru**, İlahiyat Yayınları, Ankara 2007, s. 55-56.

Bununla birlikte bu kavramlar İbâdiyye'de daha hususi bir mana ifade eder. Çünkü bu iki kavram İbâdilik'te hem inanç esasları içerisinde yer alır hem de ictimai hayatı düzenleyici, cemaat varlığını yaşatıcı ve sosyal münasebetleri koruyucu bir müeyyide olarak fonksiyon icra eder. Öyle ki İbâdîler büyük ölçüde velâyet ve berâet esasının titizlikle uygulanması sayesinde asli hüviyetini muhafaza etmiş ve bozulmadan günümüze kadar gelebilmiştir.[180] Suç sayılan bir davranışta bulunduğu zaman Cemaat'ten ihraç edileceğini (el-berâet) bilen bir İbâdî müslüman, inanç ve ibadetlerinde daha dikkatli ve ölçülü olacaktır.

Tanınmış İbâdî bilginlerden eş-Şeyh Amir eş-Şemmâhî velâyet ve berâet anlayışının İbâdî akidesindeki yeri hakkında şu açıklamada bulunur: *"*(...) *Biz Allah'ın, dostlarını sevici, düşmanlarına da düşmanlık edici olduğuna inanırız. Allah'ın velâyetinin ve adâvetinin zamanın ve şartların değişmesiyle birlikte, değişmeyeceğine iman ederiz. Biz bütün Müslümanlara velâyeti; tüm kâfirlerden de berâeti vacip addederiz. Yüce Allah'ın Kur'an-ı Kerim'de cennetlik olduklarını bildirdiği kimselere velâyetin; ehl-i nâr olduklarını söylediği kimseler için de berâetin dinden olduğunu kabul ederiz. Ayrıca aramızda yaşayan muhaliflerimizden uzaklaşma (teberrâ) yı da caiz görürüz. Zira velâyetin ancak berâetle, berâetin de ancak velâyetle zail olduğuna inancımız tamdır. Nitekim iman ve küfür halinden hangisi üzere olduğu bilinmeyen bir kimse için de 'vukuf'un farz olduğuna inanırız.*"[181]

Şemmâhî' nin bu açıklamalarına göre İbâdilik'te velâyet ve berâet dinin esaslarındandır. Bu durumda bir İbâdî müminin imanı şu esaslara dayanmaktadır: 1) Hayır üzere olan tüm müminlere velâyet; 2) Her şer işleyenden ve kötülük ehlinden berâet; 3) Velâyet veya berâet ehli olduğu bilinmeyen kimse için vukuf ve her türlü masiyetten uzak durmak.

[180] Hizmetli, agm, s. 181.
[181] Hizmetli, agm, s. 182.

2.5.Emir ve Nehiy

İyiliği emredip kötülükten vazgeçirmeye çalışma yönündeki faaliyetler için kullanılan dini, ahlaki ve hukuki bir tabirdir. Arapça'da bilmek, tanımak, düşünerek kavramak anlamındaki irfan kökünden gelen ma'ruf sözlükte bilinen, tanınan, benimsenen şey manasına gelir. Bir şeyi bilmemek, bir şeyin zor ve sıkıntılı olması gibi anlamlar taşıyan nükr veya nekâret kökünden gelen münker ise tasvip edilmeyen, yadırganan, sıkıntı duyulan şey demektir.[182] Genellikle din âlimleri, ma'ruf ve münkerin Cahiliye döneminden beri devam eden din dışı anlamlarına dikkat çekmişlerdir. Râgıp el-İsfahânî, "*Ma'ruf akıl ve şeriatin iyi olarak nitelendirdiği fiilleri ifade eden bir isimdir; münker de yine aklın ve şeriatin benimsemediği, yadırgadığı şeydir"* der.[183] Özellikle kelam tartışmalarının başlamasıyla ma'ruf ve münkerin tesbitinde gelenek ve göreneklerden ziyade akıl ve şeriat ölçüleri üzerinde durulduğu görülür. Nitekim Mu'tezile ulemasının çoğunluğu, hüsün ve kubuh anlayışlarının bir sonucu olarak aklın iyi saydığı fiilleri ma'ruf, kötü saydığını da münker kabul ederken Selefîler ve Eş'ârîler akıl yerine nakli esas almışlar ve genellikle ma'rufu "*şeriatın iyi saydığı söz ve fiil*", münkeri de "*şeriatın vukuunu sakıncalı gördüğü şey*" diye tarif etmişlerdir.[184]

Bu prensip İslam dininin yayılması ve İslam toplumunun sağlıklı bir yapıya kavuşması açısından çok önemlidir. Emredilen şeyin hükmü ne ise o husustaki emir de o cinstendir. Örneğin vacip bir ma'rufu emretmek vaciptir. Ancak münkerler için böyle bir ayırım söz konusu değildir. Kötü olan şeylerden insanları sakındırmak bir gerekliliktir.[185] İslami kaynaklar, emr-i bi'l-ma'ruf nehy-i ani'l-münker faaliyetinin farz olduğu konusunda ittifak etmişlerdir. Fakat ağırlıklı görüşe göre âlimlerin ihtilaf halinde bulunduğu meseleler emir ve nehiy konusu olamaz.

Emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker her zaman ve mekanda, gücü yettiği ölçüde her Müslümana vaciptir. İbâdîler bu esası ictimai hayatlarında tatbik etmeye çok

[182] Mustafa Çağrıcı, "Emir bi'l- Ma'ruf Nehiy ani'l- Münker", **DİA**, c. 11. Ankara 1995, s. 138-141.
[183] Çağrıcı, agm, s. 138.
[184] Çağrıcı, agm, s. 139.
[185] Ateş, age, s. 52.

önem verdiler. Bu aynı zamanda devlet başkanı için de adaletin tesisi bakımından önemli bir görevdir.[186] İmamın ilk ve en esaslı vazifesi, Kur'an-ı Kerim'i bütün hükümleriyle yerine getirmek ve getirtmektir. Allah-u Teala'nın buyurduğu her emir hususi değil umumidir. Allah'ın emirleri mümin-kâfir herkese yöneliktir. Kur'an'da tahsis yoktur. Gerçek bir imam, diğer Müslümanları yani muhalifleri kendi imanına, gerçek dine çağırmalı; eğer reddederlerse onlara karşı cihad ilan etmelidir. Cihad her Müslümanın üzerine farz-ı ayn hükmündedir. İbâdîler, eğer başka şekilde mümkün değilse, kötülüğü ortadan kaldırmak ve adaleti teminat altına almak için, dinin şiddet tarafı olarak gördükleri cihada başvurmanın zaruri olduğu kanaatindedirler.[187]

2.6.Va'd ve Vaîd

Sözlükte "*ileride gerçekleştirilecek bir şeye dair söz vermek*" anlamındaki va'd ve vaîd masdar olarak, ayrıca isim şeklinde kullanılır.[188] Gerçekleştirilecek şeyin niteliği belirtilmeden kullanıldığında va'd "*iyilik*", vaîd ise "*kötülük ve ceza*" manasına gelir. Mu'tezile'nin beş temel prensibinden biridir. Haricîler ve Mu'tezile'ye büyük günah işleyenin ebediyyen cehennemde kalacağını ileri sürmeleri sebebiyle Vaîdiyye veya Ashâbü'l-vaîd denilmiştir.[189] Bu kavramları ilk önce Haricîler ve Mürcie tartışma konusu yapmışlardır. Bu esas Mu'tezile'de Vâsıl b. Ata ve Amr b. Ubeyd tarafından büyük günah işleyenin ahiretteki durumuyla ilgili tartışmalarda ele alınmışsa da, beş esas arasına girmesi ilk defa Ebu'l Huzeyl el-Allâf ile gündeme gelmiştir.[190] Kebîre meselesi çerçevesinde incelenen vaîd konusu Mu'tezile açısından bakıldığında, büyük günah işleyen müminin imanla küfür arasında bir yerde bulunduğu hükmünün verilmesi münasebetiyle tartışma alanına girmiştir. Kâdi Abdülcebbar'a göre va'd, bir kimsenin hak etsin veya etmesin gelecekte fayda göreceğini veya zarardan kurtulacağını bildiren

[186] Et-Tafeyyiş, age, s. 73.
[187] Et-Tafeyyiş, age, s. 74.
[188] Kutlu, Sönmez, "Va'd ve Vaid", **DİA**, c. 42, Ankara 2012, s. 414.
[189] Şehristânî, age, s. 109.
[190] Şehristânî, age, s. 61-63.

haberdir. Vaad edilen şey iyi olacağı gibi kötü de olabilir. Vaîd ise birine hak etsin veya etmesin gelecekte zarar göreceğini ya da faydadan yoksun kalacağını bildiren haberdir.[191]

Emevî ve Hâşimî soyu arasındaki iktidar mücadelesi Hz. Osman döneminden itibaren alevlenmiş ve ardından iç savaşa dönüşmüştür. Toplumu derinden etkileyen bu hadisede Müslüman olarak ölen, öldürülen ve büyük günah işlemiş olanların dünyada ve ahiretteki durumu tartışılmaya başlanmıştır. Haricîler Hz. Osman, Ali ve taraftarlarının büyük günah işledikleri, bu sebeple küfre düştüklerini, tövbe etmeden öldükleri takdirde ebedi azapla cezalandırılacaklarını ileri sürmüş, vaîd konusundaki bu katı görüşleri dolayısıyla başta Ezârika olmak üzere Vaîdiyye diye anılmışlardır.[192]

Mürcie büyük günah işleyenin affedilmesi veya cezalandırılması konusunda kesin hüküm vermemiş, Allah'ın vaadinin değişmemesine rağmen vaîdinin değişebileceğini, bazı kayıtlarla daraltılabileceğini ileri sürmüştür. Mürcie'ye göre sevap ve mükafatlandırma fazilet ve üstünlüktür, dolayısıyla vaadden dönme bir noksanlık sayılacağı için Allah'a nisbet edilmesi mümkün değildir. Cezalandırma ise adalet uygulamasından ibarettir ve bu hususta Cenab-ı Hak dilediği şekilde tasarruf eder.[193] Sonuçta Allah'ın Kur'an'da geçen vaîdlerini değiştirmesi ve büyük günah işleyenlere azap etmemesi imkan dahilinde görülmektedir. Ebu Mansur el-Maturidî, Mürcie'nin bu yaklaşımını daha gerçekçi bulmuş ve bunun Allah'ın rahmet, af ve mağfiret sıfatlarına daha uygun düştüğünü söylemiştir.[194] Allah'ın şirk dışında bütün günahları affedebileceğine dair vaadi dolayısıyla vaîdin hususiliği daha isabetli görülmüştür. Çünkü vaîdin gerçekleşmesi haramın helal kılınmasına ve günahta ısrar edilmesine bağlıdır.

İbâdiyye'ye göre ise Allah'ın va'dinden dönmeyip vaîdini de iptal etmeyeceğine inanmak ve asla bu konuda şüpheye düşmemek imanın gereğidir.[195] Allah Kur'an-ı Kerim'de salih kullarına cennet va'dederek onları müjdelemektedir.[196] İbâdîler, va'd ve

[191] Kadı Abdulcebbâr, **Şerhu'l-Usuli'l-Hamse**, İlyas Çelebi (Çev.), İstanbul c. I 2003, s. 134-135.
[192] Şehristânî, age, s. 112-113.
[193] Kutlu, age, 2002, s. 141-147.
[194] Sönmez Kutlu, **İmam Maturidi ve Maturidilik**, s. 212-214.
[195] A'veşt, age, s. 42.
[196] Kehf 107.

vaîd yahut Allah'ın takdir ettiği iyi amellerden dolayı mükafatlandırma, kötü amellerden dolayı cezalandırma prensibine muhalif olacağı gerekçesiyle, günahkar kimse için şefaatin geçerli olmayacağı düşüncesindedirler.[197] Büyük günahlar tövbe etmeden Allah'ın lütfuyla veya şefaatle affedilmez. Şefaat sadece tövbe edenler, küçük günah işleyenler, dolayısıyla cennet ehli içindir.[198] Kur'an-ı Kerim'den ayetlerle ve Hz. Peygamber'den hadislerle bu konuyu izah eden İbâdî âlim el-Miskadî'ye göre, Allah-u Teâlâ kimlerin şefaate nâil olup azaptan kurtulacağını şu sözüyle ifade etmiştir: *"Ancak râzı olunan kimseler şefaat olunacaklardır."*[199] Allah'ın kendisinden râzı olduğu kimse, günahlarından tövbe etmiş, tövbesi kabul edilmiş ve cennete girmeye hak kazanmıştır. Dolayısıyla şefaate de nâil olacaktır. Ancak günahında ısrar edenlere kesin nasslarla şefaat yoktur.[200] Bu konuda Mu'tezile ile hemfikir olmakla birlikte, İbâdiyye'ye göre cehennemde temelli kalmamak için yegâne kurtuluş yolu tövbedir. Ölmeden önce, günahından tövbe eden kimse, cehennemde temelli kalmaz; cezasını çektikten sonra cennete geçebilir; ama tövbe etmezse günahta ısrardan dolayı "şirk küfrü" işlemiş olacağından temelli cehennemde kalır.[201]

Va'd konusunda hemen bütün mezhepler birbirine yakın kanaatler taşımakla birlikte vaîdde farklı görüşler benimsenmiş, İslam âlimlerinin bir kısmı Mürcie'nin, bir kısmı da Mu'tezile'nin yanında yer almıştır. İmâmiyye Şîası bazı konularda Mu'tezile'den etkilenmişse de imamların şefaatinin ayrı bir konumda görülmesi dolayısıyla onlardan ayrılmıştır.[202] Ehl-i Sünnet âlimleri genelde büyük günah işleyen müminin ebediyyen cehennemde kalmayacağı, günahının karşılığı kadar azap çektikten veya Peygamber'in şefaatine nail olduktan sonra cennete gireceği görüşünü benimsemiştir.[203]

---

[197] İsmail b. Salih El-Ağberî, **el-İbâdiyye Beyne Harâsetü'd-Dîn ve Siyâsetü'd-Dünya**, Maskat 2013, s. 83-84.
[198] Nâsır b. Metar El-Miskadî, **el-İbâdiyye fî Meydâni'l-Hak**, Maskat 2011, s. 147-150.
[199] Enbiyâ Sûresi 28.
[200] El-Miskadî, age, s. 149.
[201] Et-Tafeyyiş, age, s.74.
[202] Öz, Mustafa, age, s. 251.
[203] Geniş bilgi için bkz. Öz, age, s. 369-520.

2.7.El-Menzile Beyne'l Menzileteyn

İki menzile arasında bir menzile anlamına gelen bu prensip, kebîre işleyenin, imanla küfür arasında bir durumda bulunması gerektiği anlamına gelen düşüncedir. Mu'tezile'nin de beş inanç esasından birisidir. Sözlükte "*iki konum (mekân, derece) arasında üçüncü bir konum"* anlamına gelen tabir, Mu'tezile anlayışında imanla küfür arasında yer alan fısk konumunu ifade eder.[204] Büyük günah işleyen kimsenin durumu hakkında İslam fırkaları ihtilaf etmişlerdir. Mu'tezile'ye göre büyük günah işleyen kişi, imandan çıkmakla birlikte inanç esaslarını inkâr etmediğinden küfre girmeyip fısk statüsünde bulunur. Bu kişi işlediği büyük günahtan tövbe etmeden öldüğü takdirde küfür konumuna geçip ebediyen cehennemde kalır, ancak azabı kâfirlerinkinden hafif olur.[205] Mu'tezile'nin bu görüşü mürtekib-i kebîreyi kâfir sayan Hâricîler'le onu mümin kabul eden Mürcie arasında farklı bir anlayışı temsil eder.

El-menzile beyne'l-menzileteyn görüşünü ilk defa ortaya atan kişinin Vâsıl b**.** Atâ olduğu kabul edilir.[206] Vâsıl b. Atâ, büyük günah işleyenin münafık olduğunu söyleyen Hasan-ı Basrî'ye karşı çıkmış ve onun meclisini terketmiştir. Bu telakki Vâsıl'ın dinî düşüncesinde merkezî bir konuma sahiptir. Bu yaklaşımı ile mezhepler arasında ortak bir noktayı yakalamayı hedefleyen Vâsıl b. Atâ, söz konusu görüşünü siyasi alana da uygulayarak Hz. Ali ile Muâviye arasında çıkan savaşta taraflardan birinin hatalı olduğunu, fakat bunun bilinemeyeceğini, haklarında hüküm vermeden konuyu Allah'a havale etmenin gerektiğini söylemiş, bu suretle hem Hz. Ali'yi hem muhaliflerini tekfir eden Hâricîler'den ayrılmış, her iki grubu da mümin sayan Mürcie ile Ali karşıtlarının fâsık olduklarını iddia eden Şîa arasında orta bir yol tutmuştur.[207]

Mu'tezile'nin bu görüşleri ortaya çıkmazdan önce Haricîler büyük günah işleyeni kâfir Mürcie mümin, Hasan Basrî de münafık olarak adlandırıyordu. Vâsıl'ın görüşleri de dahil olmak üzere bu konuların konuşulduğu süreçte yekpare bir Haricîlik olgusu yoktur.

---

[204] İlyas Çelebi, "Menzile Beyne'l-Menzileteyn", **DİA**, c. 29, Ankara 2004, s. 161.
[205] Öz, age, s. 351.
[206] Kâdı Abdulcebbâr, age, s. 709.
[207] Öz, age, s. 351.

Birden fazla Haricî fırka vardır ve büyük günah işleyen konusunda kimi Mürcie gibi kimi Mu'tezile gibi kimi de Ezârika gibi düşünmektedir.[208] Fakat İbâdiyye bu konuda Mu'tezile gibi düşünmemekte, bunu da daha sonra üzerinde duracağımız "Lâ menzile beyne'l-menzileteyn" olarak kavramlaştırmaktadır.

El-Menzile beyne'l-Menzileteyn konusunda İbâdî müellif Et-Tafeyyiş şu bilgileri verir: "*İbâdî inancına göre nifak, iman ile küfür arasında bir yerde bulunmaktadır. Münafık, mümin ve müşrik olmadığı gibi, müşrik de münafık ve mümin olamaz. Bunlardan her biri kendi adıyla adlandırılır, aksini yapan küfre düşmüş olur. İsyan ve itaat eden kullar hakkında Kur'an-ı Kerim bu adlandırmaları kullanır. Kur'an'da mümin, müslim, müşrik, münafık ve fasık gibi kelimelerle ilgili açık deliller vardır. Bir kulun aynı zamanda mümin ve müşrik olması mümkün değildir. İman ve şirki iki zıt kutup olarak ele aldığımızda her ikisinin aynı anda bir kişide bulunması imkansızdır. Üçüncü menzil nifaktır. İman, şirk ve nifak olmak üzere üç menzilden hiç biri ötekinin yerine kullanılamaz. Çünkü Allah bunları yüce kitabında[209] birbirinden ayırmıştır.*"[210]

2.8.Lâ Menzile Beyne'l Menzileteyn

Büyük günah işleyenin dinî anlamdaki durumu, yeri ve ahiretteki durumunun ne olacağı itikadî mezhepler arasında çok tartışılmıştır. İki menzil arasında başka bir menzil yoktur anlamına gelen tâbir İbâdiyye'nin inanç esaslarından birisidir.

Mu'tezile, iman ve küfür menzilleri arasında üçüncü bir menzil olarak fıskın olduğunu söylerken, İbâdiyye iman ile küfür arasında bir başka menzil tanımaz. Aralarındaki fark büyük günah sahibine verilecek isimle ilgilidir.[211] İbâdiyye'ye göre iman ve küfür birbirinin zıddıdır; hareke ve sükun, hayat ve ölüm gibi bir arada bulunamazlar. Bir kulun aynı anda mümin ve kâfir olması mümkün değildir.[212]İman ve küfür arasında başka bir menzil de yoktur. Büyük günah işleyenler müşrik değildir ama

[208] Ateş, age, s. 51.
[209] Ahzab 73.
[210] Et-Tafeyyiş, age, s. 75.
[211] Ateş, age, 2014, s. 170.
[212] Et-Tafeyyiş, age, s. 76.

mümin de değildir. Dolayısıyla onlara kâfir ve münafık adını verirler ve nimet küfrü işledikleri gerekçesiyle tekfir ederler. Böyle bir kimsenin günahlarına tövbe etmeden öldüğü takdirde ebedi cehennemde kalacağını söylerler.[213]

İbâdîler bu görüşleri ile mürtekib-i kebîreyi müşrik ilan eden aşırı Haricî fırka Sufriyye'den ayrılırlar. Nisa Suresi'nde geçen bir ayete dayanarak[214], mürtekib-i kebîreyi Müslüman ve küfür topluluklarından herhangi birisine tâbi olmayan ancak her iki topluluk arasında gidip gelen kimselere benzetirler.[215]

İman ve küfür arasında üçüncü bir menzil kabul etmeyen Şemmâhi de şirk ile iman arasında nifak menzilinin bulunduğunu söyler. Buna göre *münafıklar ne mümindirler ne de müşrik. Müminler de münafık ve müşrik değildirler. Her kim bunlardan bir grubu başka bir isimle adlandırırsa küfre düşer.*[216]

2.9.Esmâ ve Ahkâm

Fırkalar çoğunlukla ahkâm konularını ve ıstılahlarını isimlendirmede ihtilaf etmişlerdir. Dinde günah kabul edilen fiilleri işleyen kimselere verilecek isimler (esmâ) ve bu isimlere uygun olarak tayin edilen cezalar (ahkâm) hakkında farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bir ismi bir çok manalarda te'vil etmişlerdir. Bu da ismin manasını sınırlandırarak o isme intibak eden hüküm etrafında çeşitli ihtilaflara yol açmıştır. Bunun için İbâdîler, ıstılahları belirlemede ve isimlerin manalarını açıklamada gayret göstererek şu kaideyi esas almışlardır: "*İsimler ahkâma tabidir*."[217] Örneğin muvahhidlerin ahkâmı, müşriklerin ahkâmı gibi değildir. Çünkü müşrik ve muvahhid iki farklı isimdir.

İbâdiyye esmâ ve ahkâm konusunda mütekellimler, makalat kitapları ve fakihler arasında, uygun isimlerin, hakiki sıfatların ve doğru hükümlerin verilmesi mevzuunda bir ittifakın olmadığını söyleyerek, bu esasa diğerlerinden farklı bir yer verir. Bununla, kula

[213] Ahmet b. Hamdi Halilî, **el-Hakku'd-Dâmiğ**, Maskat 2012, s. 190.
[214] Nisa 143.
[215] A'veşt, age, s. 88.
[216] Şemmâhî, **ed-Diyânât**, s. 199-200.
[217] Şemmâhî, age, s. 196.

atfedilen, mümin, müttaki, salih, muvahhid, kâfir, müşrik, fâsık gibi isim ve sıfat lafızlarını kasdeder. Ahkâm konusunda ise, velâyet ve berâet, esaret, adam öldürme ve cizye gibi meseleleri ele alır.[218]

Tevhid ve şirkin hakikati hakkında ihtilaf ortaya çıkınca, tâat, iman, günah ve küfür kavramları da tartışılmaya başlandı. Bazıları taat ve imanın tevhid, günah ve küfrün şirk olduğunu söylerken, bazıları da imanın tamamının tevhid, küfrün ve günahın tamamının da şirk olduğunu söylediler.

İbâdî bilginlerden Şemmâhi ise esmâyı İslam ahkâmının uygulanması açısından çok önemli bularak, esmânın ahkâma tabi olduğunu belirtmiştir. Zira muvahhitlere uygulanacak ahkâm, müşriklere uygulanacak ahkâm gibi değildir. Ehl-i kitaptan Yahudiler, Hıristiyanlar ve Sabiîler müşriktirler. Şemmâhi bu mevzu ile alakalı İbâdîler'in kanaatlerini özetlemiştir. Buna göre, Allah'ın kitabı ve Peygamberinin hükümlerini değiştirenlerin tekfir edilebileceğine inanılır. Re'yi ve Sünneti inkar eden tekfir edilebilir. Allah'ın kulları üzerindeki hüccetinin kitaplar ve elçiler olduğuna inanılır. Mekke'nin fethinden sonra hicretin olmayacağına inanılır. Tefekkür ve tasavvuftaki nefse çile çektirme yöntemleri ile Allah'ın bilinmesinin mümkün olmadığına inanılır. Allah hakkında ma'rifet ancak ta'lim ve ilahi kitapların verdiği bilgi ile mümkün olur.[219]

İbâdiyye dini mevzularda isimlendirmenin çok önemli olduğunu belirterek bunları kendi itikadi çerçevelerine uygun olarak yeniden tanımlamışlardır. Onlara göre hüküm ve isimlendirme güçlü şekilde birbirine bağlıdır.

3. İBADİYYE'YE GÖRE İMANIN TANIMI VE MAHİYETİ

Tekfirin mümkün olup olmadığının tespiti, iman kavramına yüklenen içerik ile doğrudan alakalıdır. Bu nedenle konunun vuzuha kavuşabilmesi için mezheplerin, bilhassa da İbâdiyye'nin iman anlayışlarının belirlenmesi gerekmektedir. Zira ilk dönemde iman çerçevesi içerisinde tartışılan konulardan birisi olan tekfir düşüncesinin

[218] Et-Tafeyyiş, age, s. 77.
[219] Şemmâhî, age, s. 197.

temelinde "amellerin imana dahil edilmesi" anlayışı yatmaktadır.[220] Tasdik ve ikrarla birlikte amelleri imanın ayrılmaz bir cüzü olarak kabul eden Haricîler, Mu'tezile ve Şia, bu kabullerinin bir neticesi olarak amelleri yerine getirmeyenleri iman dairesinin dışına çıkmakla itham etmişlerdir.[221]

İman, Arap dilinde mutlak olarak tasdik anlamına gelir. Tasdik ise haber verenin hükmüne boyun eğmek, onu kabul etmek ve doğru olduğunu onaylamaktır.[222] İmanı "kalbin tasdiki" olarak kabul eden Eş'âri ve Mâturîdîler, inkâr söz konusu olmadıkça ehl-i kıbleyi iman dairesinin dışına çıkarmamayı genel bir ilke olarak benimsemiştir.[223] Mürcie'nin ise üzerinde anlaştıkları iman tarifi şöyledir: *Allah'a iman, Allah'ı bilmektir*.[224] *Dil ile ikrar, kalp ile Allah'a ve Peygamberine itaat edip onları sevmek ve büyüklemektir; onlardan korkmak ve organlarla ibadet etmek gibi unsurlar imandan değildir*. Hâriciyye mezhebine göre iman, Allah'ın kullarına farz kıldığı şeylerin hepsini yapmaktır. Yani Allah'a itaat etmek, güzel ameller işlemek imandandır. Bunlardan birini terkeden kimse imandan çıkar ve Cehennemde temelli kalır.[225] Mu'tezile mezhebine göre ise iman, farz ve nafile olan bütün ibadetleri yerine getirmektir. Allah'a inanmak gibi terkedilmesi küfür demek olan şey imandır; namaz, oruç gibi terkedilmesi fısk olup küfür olmayan ibadetler imandandır. Nafile ibadetler gibi terkedilmesi küçük günah olup fısk ve küfür olmayan, ayrıca terkedilmesi ne küfür ne de isyan olan şeyler de imandandır.[226]

Haricîler'le Mu'tezile'nin iddialarına göre iman sözcüğünün dilde kullanılan anlamı başkadır, Allah'ın Kur'an'da kasdettiği mana başkadır. İşte bu sebepledir ki, iman tanımına farklı bir anlam ekleyerek, farz ve nafileden olan her türlü ibadetlerin yerine getirilmesinin ve her türlü kötülükten uzak durulmasının imandan olduğunu söylemişlerdir.

---

[220] Karaağaç, agm, s. 166.
[221] Ahmet Akbulut, **Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelamî Problemlere Etkisi**, Birleşik Yayınları, İstanbul 1992, s. 265.
[222] Karaağaç, agm, s. 167.
[223] Kılavuz, age, s. 71.
[224] Eş'ârî, age, s.132.
[225] Cihad Tunç, "Kelam İlminde Büyük Günah Meselesi", **AÜİFD**. c. 23, Ankara 1978, s. 332.
[226] Eş'ârî, age, s. 266-267.

Görülüyor ki İslam düşünce tarihinde imanın mahiyeti hakkında derin tartışmalar yaşanmıştır. Ancak ilk Müslümanlar iman kavramını tam bir saflık ve gönülden bağlılık olarak anlamış ve yaşamışlardı. Çünkü iman onları Cahiliye karanlıklarından İslam nuruna çıkarmıştı. Fitneler ortaya çıktıktan sonraki dönemlerde, iman iddia eden kimseye "kalbinden mi yoksa dilinden mi iman ettin ya da her ikisi birlikte mi?" diye sorulmaya başlandı ve cevaba göre de o kimse belli bir fırkaya nispet edildi. Bir fırka imanın sadece kalple Allah'ı bilmek olduğunu savunurken, diğer bir fırka hem kalple bilmek, hem de dil ile ikrar etmek olduğunu savundu. Bununla birlikte Müslümanlar arasında iman, küfür, fısk, nifak ve büyük günah gibi meseleler yaygın şekilde tartışılmaya başlandı. Yukarıda belitildiği gibi bu tartışmaların ilk çıkışı daha eskiye gitmekle birlikte büyük ölçüde Cemel ve Sıffin savaşlarından sonra Haricîler'in muhalifleri hakkında oluşturdukları tavra bağlanmıştır.[227]

İbâdiyye'nin iman anlayışına bakacak olursak öncelikle şunu belirtmek gerekecektir: İbâdî olmayan yazarlar Muhakkime'nin "dolayısıyla da İbâdiyye'nin" Tahkim kararında ve sonrasında takındıkları tavırdan yola çıkarak onların iman anlayışlarını temellendirmeye çalışmışlardır. Fakat meseleyi Tahkim'le sınırlandırmak hem tarih hem de düşünce düzeyinde yeterince objektif bir yaklaşım sayılamaz. İbâdîler, iman kaideleri denildiği zaman *ilim*, *amel*, *niye*t ve *vera* olmak üzere dört şeyi anlarlar.[228] İslam ancak bu dört rükun ile sahih olur. *Amel ile söz arasını ayırmak caiz değildir. Söz, Allah'tan başka ilah olmadığını, Hz. Muhammed'in Allah'ın kulu ve elçisi olmak üzere Allah'ın onu hak bir din ile gönderip diğer dinlere üstün kıldığını ve son nebi olarak onu tüm mahlukattan faziletli kıldığını ikrar etmektir. Amel ise İslam'ın tüm rükunlarını yerine getirmek, tüm haramlarından sakınmak ve şüpheli şeylerden kaçınmak demektir*.[229]

İbâdîler'e göre imanın şer'i anlamı ameli davranışları da içine almaktadır.[230] Bu da Allah'ın kullarına emrettiği şeylerin tamamını yerine getirmek, yasaklanan fiilleri terk

[227] Tunç, agm, s. 327-328.
[228] A'veşt, age, s. 56.
[229] A'veşt, age, s. 56.
[230] Vehibî, age, s. 173-176.

etmektir. Bu dindir, İslam'dır ve hepsi imandır. İmanı yalnızca Allah'ın birlenmesi olarak adlandırmak yanlıştır. İman mutlak kılınmıştır, onunla kast edilen şey ameldir.

İbâdî müellifler imanı tarif etmede kimi zaman karşılaştırmalı bir yol izlerken kimi zaman da savunma ve red yolunu tuttular.[231] Mahşî, imanın lugatta sadece tasdik manasına geldiğini söylerken, Şemmâhî ise lugavi ve şer'i manasının birbirini tamamladığını belirterek kelimeyi tahlil etmiştir. Şemmâhî'ye göre iman, "*kalpten inanmak, dil ile ikrar etmek ve gerektiği şekilde amel etmek*" demektir. Ona göre iman Allah'ın emrettiği herşeydir; yoldaki taşı kaldırmak bile imandandır. İtaat hasıl olduğunda, iman ve sevap da lazım olur.[232]

Berrâdî ise Risâletü'l- Hakâik adlı eserinde imanı şöyle tanımlar: "*İmanın hakikati bizde, Allah-u Teala'yı kalple, dil ile ve azalarla tasdik etmektir*."[233] Mürcie, Cehmiyye ve Kerramiyye'ye göre iman basit, İbâdiyye'ye göre ise mürekkeptir.[234] Bu konuda Mahşî, imanın söz ve amel şeklinde birleşik olduğunu ve iman parçalarının tevhid parçalarından daha fazla olduğunu söylemektedir.

İbâdî kaynaklar amellerin imana dahil edilmesi konusunda ısrar etmektedirler. İbâdiyye'ye göre amel vacip olmadan ölen kişinin imanı sahihtir. Sâlimî, *"Amel imandan değildir; ancak lazımdır. Bu söz her taatin iman olduğu fikrini ortadan kaldırmıyor. Her taat imandandır, denilir; fakat her taat imandır, demiyoruz. Allah için taat iman değildir. Çünkü onda vesileler vardır. Vesileleri terketmek küfre götürmez. İman terkedilirse onun terki küfürdür*"[235] der.

İbâdiyye'nin ısrar ettiği en önemli konu, vacip amelleri imandan saymasıdır. Onlara göre amelden bir şeyi ihlal etmek, imanın tamamını bozar. İmanın artıp eksilmesi meselesinde İbâdiyye'de üç görüş bulunmaktadır.[236] Birinci görüşe göre iman, Kur'an'da

[231] Ferhat b. Ali Câbirî, **el- Ba'du'l- Hadârî li'l- Akideti'l- İbâdiyye**, Maskat 1987, s. 492.
[232] Câbirî, age, s. 494.
[233] Câbirî, age, s. 494.
[234] Et-Tafeyyiş, age, s. 79.
[235] Sâlimî, **Envâri'l-Ukul**, s. 333.
[236] A'veşt, age, s. 53-55.

Allah'ın bildirdiği pek çok haslete bağlı olarak artar ve eksilir.[237] Böylece taatlerin neticesi kalpte görülmektedir. İkinci görüşe göre, iman artar, fakat eksilmez, sadece zayıflar. Ummanlı kaynaklar bu görüşü Ebu Saîd Kudemî'ye nispet ederler. Üçüncü görüşe göre ise iman artar fakat eksilmez. Sâlimî ve Ahmed Halîlî, "Şer'i yönüyle iman eksilmez" görüşündedirler.[238] Onlara göre şer'i iman, lugavî hakikatini yani tasdik manasını taşımaktadır. Şöyle ki, onun lugavî hakikati Kelime-i Şehadet gibi topluca inanmaktır.

İkinci ve üçüncü görüşler İbâdiyye esaslarına daha yakın olmakla beraber, Kudemî çalışmasında imanın zayıf olmasını daha salim görmüştür. Çünkü zayıflıkla noksanlaşmak aynı değildir. Taatte zayıflık kalır ama iman düşmez. Noksanlıkta ise taat düşer ve bundan dolayı da imanın düşeceğinden korkulur. Bilinir ki insan taatlerinde tam mükemmel olamaz. Çünkü onu bazen zayıf bazen kuvvetli haller kaplar. Bu noktada düşünülen ve zahirde görülen şey, bunun söz zenginliği olmasıdır. Fakat imanı amelle irtibatlandırmak ona medenilik katıyor. Mümin çok taat yaparsa sıddıklar, şehitler, salihler ve nebilerin saflığına ve mertebesine yaklaşır. Bu şekilde artma talebinde ve noksandan korkmada yarışmak, toplumu ıslah eder. Ve bu da toplum ahlakını korumada ve dengelemede medeniyete katkı sağlar. Çünkü "emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker" vacibattandır.[239]

Dikkat edilmesi gereken; İbâdîler imanı iradeyle ilişkilendirme konusuna işaret etmediler fakat "sen mümin misin?" sorusu sorulduğu zaman bunun cevabını araştırıyorlardı. Sâhibü'l Menhec'de, bu konuda şu ifadeler görülür: "*Her kim müminse ve ona imandan sorulursa o desin ki, 'sen bana ikrar ehlinden olduğumu soruyorsan, evet ben iman ve bütün ahkâmı ikrar ediyorum. Eğer sen hakiki iman hakkında soruyorsan, onu bilmiyorum, onun ilmi Allah'tadır. Kimseye ben gerçek müminim demek caiz olmaz. Bu imanda şüpheden değildir. Hiç kimseye, ben cennetliğim, demek caiz olmaz. Çünkü o gayb ilmi hakkında konuşmuş olur ki, Allah onu sadece peygamberlerine vermiştir.'*"[240]

[237] Tevbe 124, Fetih 4,
[238] Sâlimî, age, s. 334
[239] Câbirî, age, s. 501.
[240] Akt. Câbirî, age, s. 502.

Bu mesele İslamiyet'in erken dönemlerinde uzun bir münazara ortaya çıkardı. Bu fikri benimseyenler bunun İbn Mes'ud'a ait olduğunu söylemişlerdir.

4. İBADİYYE'YE GÖRE KÜFRÜN TANIMI VE MAHİYETİ

Fırkaların birbirlerini küfür sıfatıyla vasıflandırmalarının sonucunda ümmet ayrılığa düşmüştür. Bir tarafta Haricîler, kendilerine muhalafet edenlerin, namaz kılsa, oruç tutsa bile, kâfir-müşrik olduğunu ilan etmiş; diğer tarafta da Mürcie, "*Günah imana zarar vermez*" anlayışıyla Haricîler'in tam karşısında yerini almıştır. Diğer İslam fırkaları da bu ikisi arasında ortaya çıkıp görüşlerini ortaya koymuşlardır.[241]

Çok sayıda İslam mezhebi içerisinde bir dönem Haricîlerle beraber hareket eden İbâdiyye'nin küfür tartışmalarındaki yeri neresidir? Onların nazarında küfür mefhumunun anlamı nedir? Dünya ve ahirette kâfirin hükmü nedir? Aşağıda bu soruların yanıtları araştırılacaktır.

4.1.Küfrün Tanımı

Küfr/kefr fiilinden masdar olup bir şeyi örtmek, gizlemek ve saklamak demektir. Kalbindeki imanı örten kişiye, tohumu toprağa gizlediği için çiftçiye, karanlığı ile her şeyi örttüğünden geceye ve kılıç içinde gizlendiği için kınına kâfir denmiştir. Günahları örten keffâret de aynı kökten gelmektedir.[242]

İbâdî bilginler Şemmâhi ve Mahşî de küfrün örtmek manasına geldiğini söylemektedirler. Gece, "kâfir" olarak isimlendirilir, çünkü o karanlığıyla her şeyi örter. Mahşi, küfrün deniz manasında olduğunu söyler, çünkü deniz de her şeyi örtmektedir.[243]

Küfür aynı zamanda inkar, nankörlük manasına da gelir. Bazen şirke, bazen nifaka hamledildiği gibi, imanın zıddı, nimetlerin inkarıdır.[244] Istılahi olarak küfür, Allah'n cezasını gerektiren şeylerin tümüdür. Mahşi de şeriatta küfrün, "*Cezası olan, Allah'ın*

[241] Câbirî, age, s. 506.
[242] Kılavuz, age, s. 70.
[243] Câbirî, age, s. 507.
[244] Vehibî, age, s. 203.

vacip kıldığı her şey" olduğunu nakleder.[245] İbâdiyye'nin küfrü, şirk küfrü ve nimet küfrü şeklinde iki kısma ayırmasına karşın diğer fırkalar bu ıstılahi ayırım üzerinde durmaksızın, İbâdiyye'yi kendilerini tekfir etmekle itham etmişlerdir. O zaman İbâdîler de savunmaya geçerek bu ıstılahi ayırımın sahihliğine dair Kur'an ve Sünnet'ten deliller getirmişlerdir.[246] Getirilen bu delillerin bazıları şöyledir:

- "*Ziyarete gücü yeten herkese Beytullah'ı ziyaret etmek, Allah'ın onun üzerindeki hakkıdır. Nankörlük edip bu hakkı tanımayana Allah'ın hiçbir ihtiyacı yoktur*" (Al-i İmran 97).
- "*Bu, Rabbimin lütuflarındandır. Şükür mü edeceğim yoksa nankörlerden mi olacağım diye beni sınamak içindir*" (Neml 40).
- "*Kim Allah'ın indirdiği ahkâm ile hükmetmezse işte onlar tam kâfirlerdir*" (Maide 44).
- "(...) *Derken Allah'ın nimetlerine nankörlük ettiler"* (Nahl 112).

İbâdiyye'nin şirk küfrü-nimet küfrü ayırımı erken dönemde ilk imamlarla birlikte esas olmuştur. Rebi' b. Habib'in Câmiu's-Sahih'inde, *"Büyük günah işleyenin kâfir olmadığını söyleyenin getirdiği deliller"* başlığı altında bu görüşü açıklayan hadisler yer almaktadır.[247] Bunlardan bazıları şöyledir:

- Bir kişi Rasulullah'a (sav) gelerek hac hakkında *'Her sene mi ya Rasulallah?'* diye sordu. O da şöyle buyurdu*: "Eğer evet desem vacip olur, vacip olursa yapamazsınız, yapmazsanız da kâfir olursunuz. Size bir şeyi nehyettiğim zaman ondan kaçının, size bir şeyi emrettiğim zaman da onu gücünüz yettiği ölçüde yapın."*
- "*Bir kişi kardeşine küfür isnad ederse o ikisinden birine geri döner."*
- "*Bizi aldatan bizden değildir.*"

[245] Câbirî, age, s. 508.
[246] Câbirî, age, s. 509.
[247] Rebi' b. Habîb, **el-Câmiu's-Sahih**, thk. Ebu Yusuf b. İbrahim el-Vercilânî, Maskat 1994, s. 192.

4.2.Şirk Küfrü

Şirk, Arap dilinde müsavât, eşitlik, ortaklık, ortak koşmak ve eşit tutmak anlamlarına gelmektedir. Terim olarak, Allah'ın zâtında, sıfatlarında, fiillerinde veya O'na ibadet edilmesinde ortağı, dengi yahut benzerinin bulunduğuna inanmak demektir.[248] Şirk İslâm âlimlerinin üzerinde en çok durduğu konulardan biridir. İslâmiyet'te dinî hayatın bütün yönleri kişiye vicdan özgürlüğünü kazandıran tevhid inancına göre anlam ve değer kazanır. Şirk bir tür küfür olması sebebiyle ferdi, söz konusu anlam ve değerlerden uzaklaştıran, inananları dinî ve dünyevî bütün haklardan mahrum bırakan belirleyici bir etkendir. Şirk ile küfür birbirine yakın kavramlardır. Aralarındaki fark küfrün daha genel, şirkin daha özel olmasıdır. Bu manada her şirk küfürdür fakat her küfür şirk değildir.[249]

İbâdiyye ise şirki ikiye ayırarak "şirk küfrü" tabirini kullanmıştır. Buna göre şirk iki başlık altında değerlendirilebilir: Birincisi, inkâr, nankörlük anlamındadır. Bundan murad, Allah-u Teala'nın vahdaniyetinden, sıfatlarından, kemâlâtından, kesin delille sabit olan fiillerinden birini inkâr etmektir. Peygamber göndermeyi, kitap indirmeyi veya Kur'an'dan bir ayeti inkâr etmek gibi ya da Allah'ın helâl kıldığını haram, haram kıldığını da helâl kılmak gibi. İkincisi, Allah'a eş tutmak anlamındadır. Allah'a zâtında, sıfatlarında ve fiillerinde eş, ortak kılmaktır. Dinen zaruretle bilinmesi gerekenleri inkâr etmektir.[250]

Şirk küfrü bağlamında Müslümanlar'dan ziyade diğer din mensuplarının konumunun nasıl belirleneceği tartışma konusudur. Bu açıdan, İbâdiyye' ye göre Yahudi, yıldıza tapan ve Hıristiyanlar'ın hükümleri tektir. Devlet başkanı (imam) onları İslam'a girmeye çağırır ve girerlerse, Müslümanlar'ın lehine ve aleyhine olan şeyler onlar için de geçerlidir. İslam'a girmekten kaçınırlarsa onları, alçakgönüllü olarak cizye vermeye çağırır. Buna icâbet ederlerse onlardan alınır ve cizyenin edasıyla da eman verilir.[251] Yani

[248] Mustafa Sinanoğlu, "Şirk", **DİA**, c. 39, Ankara 2010, s. 193.
[249] Kılavuz, age, s. 59.
[250] Vehibî, age, s. 204.
[251] Vehibî, age, s. 204

onların canları, malları ve nesilleri koruma altına alınmış olur. İslam'a girmekten kaçınmakla birlikte, cizye vermekten de kaçınırlarsa onlarla harbedilir.

Mecusiler'e gelince onların hükümleri Ehl-i Kitab'ın hükümleri gibidir. Ancak cizye verseler de kestikleri yenmez ve hür kadınlarla nikahlanamazlar. Putlara taparak şirk koşanlara gelince onların hükümleri, eğer İslam'a girmeyi reddeder ve muhâlefet ederlerse onlarla savaşılır. Onlardan cizye kabul edilmez ve onları esir almak helal olur. Şirkleri devam ettiği sürece kanlarını dökmek ve mallarını ganimet almak helal olur. Küfrün bu çeşidi (şirk küfrü), İslam milletinden çıkmaktır. Çünkü bunu yapan, dinde zaruretle bilinen ve hakkında Kitap, Sünnet ve ümmetin kesin icma'ı ile sabit olan şeyleri inkar etmektedir.[252] Şirk küfrü görüldüğü üzere Ehl-i Sünnet'in görüşlerine yakındır. İbâdîlerin küfür konusunda asıl farklılığı "nimet küfrü" kavramında görülmektedir.

4.3.Nimet Küfrü

İbâdiyye nimet küfrü kavramını mürtekib-i kebire telakkisinden yola çıkarak temellendirmiştir. Onlara göre Allah insanları mümin ve kâfir olmak üzere iki statüye ayırmıştır. Münafık, âsi, zâlim ve fâsık olarak dünyayı terkeden kimse kâfirdir. Ancak nimet küfrü kâfiridir. O halde İbâdiyye'ye göre büyük günah işleyen bir Müslüman mümin değil muvahhiddir ve nimet küfrü içindedir.[253]

İbâdiyye'ye göre nimet küfrü, Allah'ın kesin olarak farz kıldığı şeyleri terketmeye denir. Namaz, oruç, zekat gibi ibadetleri terk etmek ya da zina, hırsızlık, içki içmek gibi haramları işlemek nimet küfrü içerisinde değerlendirilir. Fiillerin helal olanlarından başkasını yapmak veya helal olanları terk etmek de bu manayı ifade eder.[254]

Terkin manası, Allah'ın dini olarak vacip kıldığı şeyleri terketmek ya da Allah'ın dini olarak haram kıldığı şeyleri işlemektir. Öyleyse günahlardan büyük olanları işleyen kimse, tövbe edene kadar nimet küfrü işleyen kâfir olur. Nimet küfrünün eş anlamlıları,

[252] Vehibî, age, s. 205.
[253] Ethem R. Fığlalı, **Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri**, Birleşik Yayınları, Ankara 2010, s. 259.
[254] Vehibî, age, s. 205.

nifak, amelî küfür ve fısktır.[255] Fısk günah demektir. Allah'ın taatından çıkmak ve emrine muhalefet etmektir.[256] İbâdiyye, büyük günah işleyeni nimet küfrü işlemiş kâfir sayar. Mümin ya da Müslüman olarak isimlendirilmesini caiz görmez.

İbâdiyye'nin bu ayırımı diğer fırkalar için farklı bir bilgidir. Çünkü onlar küfür kelimesini şirk ya da nimet izafesi olmadan kullanılmaktaydılar. Bunun için diğer fırkalar İbâdiyye'yi dikkate almadılar. Onlar bu kavramsal ayırım üzerinde durmadan diğerlerini inkâr ediyorlardı. Rebi' b. Habîb eserinde "akîde" ünvanıyla bir bab tahsis etmiş ve "*Büyük günah işleyenlerin kâfir olmadığını söyleyen kimseye delildir*" başlığı altında, mürtekib-i kebirenin küfrü hakkındaki delilleri isbat eden yirmi beş hadis rivayet etmiştir.[257] Şemmâhî de, nimet küfrünün, günah ve isyanla eş anlamlı olduğuna işaret ederek, küfrün şirkten daha genel manalar içerdiğini söylemiştir.[258] Mahşî ise konuyu fıskla genişletip, küfür ve fıskı eşit görerek, aşağıdaki ayetlerle delil getirmiştir:

- "*Yoldan çıkmış fasıkların ise barınakları cehennemdir*" (Secde 20).
- "*İşte cehennem! Allah onu kâfirlere vâd etmiş bulunuyor*" (Hac 72).

Bu ayetlerde barınağı cehennem olan fâsıkla, Allah'ın cehennemi vadettiği kâfir eşit sayılmış olmaktadır.[259] Yusuf el-Mis'abî de nimet küfrünü nifakla eşit gördüğünü belirterek, "*Büyük günah sahibi iman ve şirkten uzaktır. Küfür ve nifakla sıfatlandırılır. Bu kimseler hüküm ve siyerde müşrik olmadıkları gibi, isim ve sevapta da mümin değillerdir*" diyerek, "*Ne sizlerden ne onlardan*"[260] ayetini delil göstermektedir.[261] İbâdî kaynaklar Kur'an ve Sünnet'ten ifadelerle nimet küfrü ıstılahi tabirini şöyle delillendirirler:[262]

[255] Vehibî, age, s. 205.
[256] Vehibî, age, s. 220.
[257] Rebi b. Habîb, age, s. 192; ayrıca bkz. Wilkinson, age. s. 132, 133.
[258] Câbirî, age, s. 512.
[259] Câbirî, age, s. 511.
[260] Mücadele 14.
[261] Câbirî, age, s. 511.
[262] Vehibî, age, s. 207-208.

– Birinci delil: "*Ziyarete gücü yeten herkese Beytullah'ı ziyaret etmek, Allah'ın onun üzerindeki hakkıdır. Nankörlük edip bu hakkı tanımayana Allah'ın hiçbir ihtiyacı yoktur. O bütün alemlerden müstağnidir*" (Al-i İmran 97).

– İkinci delil: "*Kim Allah'ın indirdiği ahkâm ile hükmetmezse işte onlar tam kâfirlerdir*" (Maide 44).

– Üçüncü delil: "*Bu, şükür mü edeceğim, yoksa nankörlerden mi olacağım diye, beni sınamak içindir*" (Neml 40).

– Dördüncü delil: "*Ona doğru yolu gösterdik; artık ister şükreder, ister nankör ve kâfir olur*" (İnsan 3).

– Beşinci delil: İbn Mes'ud (r.a.)' dan gelen bir rivayette Rasulullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "*Müslümanın küfrü, zulmetmektir, günah işlemektir. Onun öldürülmesi küfürdür.*"[263]

– Altıncı delil: İbn Abbas (r.a.)'dan rivayetle Rasulullah (s.a.v.) dedi ki: "*Cehennem bana gösterildi; onun ehlinin çoğu nankörlük etmiş kadınlardı. 'Allah'a mı nankörlük ediyorlar*?' diye sorulunca Rasulullah dedi ki, "*Onlar arkadaşa (eşe), iyiliğe nankörlük ederler. Onlara bir ömür ihsanda bulunulsa, sonra senden bir şey görse, der ki, şimdiye kadar senden hiç bir hayır görmedim.*"[264]

– Yedinci delil: İbn Ömer (r.a.)' ın naklettiğine göre Rasulullah şöyle buyurmuştur: "*Benden sonra bazınız bazınızı takip ederek, kâfirler olarak dönmeyin.*"[265]

– Sekizinci delil: Ebu Hureyre (r.a.)'dan rivayetle Rasulullah (s.a.v.) dedi ki: "*Babalarınızın dinine rağbet etmeyin; kim babasının dinine rağbet ederse kâfir olur.*"[266]

– Dokuzuncu delil: İbn Ömer (r.a.)'dan rivayetle Rasulullah şöyle buyurdu: "*Herhangi bir adam kardeşine 'ey kâfir' derse, o, ikisinden birisine döner ya da her ikisi onunla döner.*"[267]

[263] Buhari, **Camiu's-Sahih**, c. 12, bab 44, s. 82; Müslim, **Camiu's-Sahih**, c. 1, bab 28, s. 81.
[264] Buhari, age, c. 1, bab 21, s. 17.
[265] Buhari, age, c. 8, bab 88, s. 444; Müslim, age, c. 1, bab 29, s. 81.
[266] Buhari, age, c. 13, bab 29, s. 547; Müslim, age, c. 1, bab 27, s. 80.
[267] Buhari, age, c. 12, bab 73, s. 143.

Bu nasslar ve benzerleri, büyük günah işleyenin küfrünün "nimet küfrü" olduğunu gösteren delillerdir. Çok delil de te'vili men eder. Bu nasslarda anılan günahları işleyen kimse, devam ettiği müddetçe nimet küfrü kâfiri olarak tabir edilir. Peki, bu zikredilenlerden daha büyük bir günahı aşırıya giderek işleyen nasıl olur? Onu da nimet küfrü kâfiri olarak isimlendirmek caiz olur mu? İşte bu sebeple İbâdiyye, "nimet küfrü" ıstılahını, büyük günah işleyen herkes için genelleştirdi.[268] Fakat bazı ulema, nimet küfrüyle mürtekib-i kebireyi isimlendirmeyi reddetti. İbâdî müellif İbn Sellâm'a göre; "*Teşekkür, nimet verenin nimetini tazimle itiraf etmektir. Günah ona zarar vermez. Eğer günah işleyen kalbiyle tazimde bulunarak nimeti itiraf ederse ona nasıl nimet kâfiri denilir?*"[269] O halde nimet küfrünün, şükrün ihlaline dair küfür isminin geçtiği nasslarla tesbit edilmesi gerekmektedir. Aşağıdaki örnekler buna dairdir:

1- *"Allah şöyle bir temsil getirir: Bir şehir halkı vardı. Güvenlik ve huzur içinde idi. Rızıkları her yandan rahatça, bol bol geliyordu. Derken Allah'ın nimetlerine nankörlük ettiler. Allah da halkının işlediği suçlar sebebiyle o şehre açlığı ve korkuyu tattırdı (açlık ve korku elbise gibi bütün vücutlarını kaplayıverdi).*"[270] Allah ayet-i kerimede küfrü nimetlerle ilişkilendirmekte ve şükrü ihlâl etmenin küfür olduğunu açıklamaktadır.

2- "*Ona doğru yolu gösterdik; artık ister şükreder, ister kâfir ve nankör olur.*"[271] İtaatler (ibadetler) Allah'a şükürdür. Kim onları terkederse Allah'ın nimetine nankörlük etmiş olur. Bu ayetlerden de anlaşılmaktadır ki büyük günah işleyen kimse (mürtekib-i kebire), nimet küfrü kâfiridir.

Nimet küfrüyle suçlanan kâfirin hükümleri ise şöyledir: Küfrün bu çeşidi sahibini İslâm milletinden çıkarmaz. Zira onda, velâyet ve adaletin cerhinden başka dünyadaki bütün İslâm hükümleri baki kalır. Onunla nikahlanmak caizdir, mirası kalır, müslümanlarla beraber defnedilir, namazı kılınır ve onunla birlikte de namaz kılınır.[272]

---

[268] Vehibî, age, s. 208.
[269] Vehibî, age, s. 209.
[270] Nahl 112.
[271] İnsan 3.
[272] Vehibî, age, s. 210.

İbâdiyye ve Havâric arasındaki en önemli fark işte budur. Havâric, mürtekib-i kebirenin şirkte olduğuna hükmeder; İbâdîler ise, ortaya çıkışlarından bu zamana kadar, büyük günah işleyen herkesi nimet kâfiri saymıştır. Ona bazen nifak küfrü kâfiri de demişlerdir. Rebi' b. Habîb, kitabı Akîde'de "Ehl-i kıbleden olup ölenin namazı üzerine ve ölen fâcirin (günahkar) namazı üzerine" başlığıyla bir bab yazmıştır. Bu bölüm Ezârika ve Havâric'e red niteliğindedir. Aşağıdaki hadisler bunlardandır:

- Cabir b. Zeyd, İbn Abbas'tan işitmiştir ki Rasulullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: "*Her ölen ve günahkarın arkasında namaz caizdir. Her ölen ve günahkarın namazını kılınız*."[273]
- Diğer bir hadisinde Rasulullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: "*Ehl-i kıbleden Allah'a, Rasulüne ve ahiret gününe inanan ölünün namazı vaciptir*."[274]
- Ebu Hamza eş-Şâri, insanları sınıflandıran İbâdiyye'nin konumunu şöyle açıkladı: "*Ey Medine ehli! İnsanlar bizden ve biz onlardanız; müşrik, puta tapan, Kitap ehli kâfir ve zâlim, adaletsiz imam hariç*."[275]

İbâdiyye'nin nazarında mürtekib-i kebirenin durumunu açıklamak ve ona nasıl muamale ettiklerini görmek için, hicri ikinci asırda İbâdiyye'de vâki olan iki örnek olay verilebilir:[276] Birincisi Tâlibu'l-Hak el-Kindî ve komutanı Ebu Hamza Şâri'nin Yemen'deki hikayesidir. Hikayeyi Ebu Hamza anlatır. Kudeyd'de zalim topluluklarla karşılaştıklarında, aralarında çatışma olmadan onlara delil getirmiş, küstah ve kibirli davranmadan onları ikna etmek istemiş, yeryüzünde Allah'ın kitabı ve Rasulünün sünnetini ikame etmek ve hakkın ortaya çıkmasını sağlamak için çalıştıklarını anlatmışlar. Bu zalimler kibirlendiler ve haddi aştılar, fakat Ebu Hamza arkadaşlarına şöyle dedi: '*Onlarla savaşmayın'*. Ta ki o zalimler Ebu Hamza'nın ordusuna oklarını atmaya başlayana kadar. Ordusundan bir adama ok isabet etti ve o arkadaşlarına: '*Şimdi kendinizi sakının ve onlarla savaşın*' dedi. Onlar düşmanlarına karşı son derece tedbirli davrandılar.

[273] Rebi' b. Habîb, age, s. 197.
[274] Rebi' b. Habîb, age, s. 197.
[275] Vehibî, age, s. 210.
[276] Vehibî, age, s. 211.

Onlar saldırmadan savaşa başlamadılar. Tâlibü'l-Hak San'a'ya girdiği zaman, Emevî komutanı Kasım b. Ömer es-Sakafî hezimete uğratıldı. El-Kindî ona güzel muamelede bulundu, ona hiçbir şey yapmadı. Hiç bir eza yapmadan onu ve beraberindekileri sağ-salim salıverdi. Hazine, insanlardan vergi olarak toplanan mallarla doluydu. Tâlibü'l-Hak ve arkadaşları fakirdiler ve mala ihtiyaçları vardı. Fakat onlar bu mallara ellerini uzatmadılar, bilakis onları San'a halkı arasında taksim ettiler. İmam Tâlibü'l-Hak, Ümeyye oğullarından Hadramut valisi İbrahim b. Hable'ye de iyi davrandı. Hadramut'tan çıkmasına izin verdi. Ona dedi ki: '*Ya bizim yanımızda kal veya öyle görün, bu durumda seni engelleyecek bir şey yok, serbestsin*.' O çıkmayı seçti, San'a'ya Kasım Sakafî'ye gitti. Tâlibü'l-Hak ona itiraz etmedi.

İkinci olay ise, İmam Ebu'l-Hattab el-Meâfirî'nin Tarablus ve Kayravan'daki hikayesidir.[277] Ebu'l-Hattab, Batı ülkelerinden Tarablus'ta imametini akdeden imamdı. Emr-i bi'l ma'ruf ve nehy-i ani'l münkerin ve Hakkın yayılmasında onun devrinin önemi büyüktü. Onun emirliğinin başında, Cafer Mansur Tarablus'ta vali idi. Ebu'l-Hattab onu yendi fakat ondan intikam almadı. Bilakis onu, kendi yanlarında olmak veya aleyhlerinde olmamak ya da emin olarak çıkıp gitmek hususunda serbest bıraktı. Ona hiç sıkıntı vermedi ve kanını da akıtmadı. Irzını çiğnemedi, malını da almadı. O gitmeyi istedi ve doğu ülkelerine emin ve mutmain olarak çıkıp gitti. Yine Ebu'l-Hattab'a Kayravan'dan, zulüm ve baskı gören bir kadının çağrısı ulaştı. O kadın Sufriyye kabilesinden, Kayravan'da kargaşa çıkarmış biriydi. İmama, huzursuzluktan, korku ve zulümden şikayet eden bir mektup yazmıştı. Sufrî, Haricîler'in öldürmek istediği kızını kazdığı bir çukurda sakladığını söylüyordu. Mektup imama ulaşınca, imam ağladı ve "Buyur ey kızkardeş" dedi. Namazdan sonra bir konuşma yaptı ve insanları cihada teşvik etti. Kayravan'ı istila eden bu küstah kabilenin üzerine cihada çıktı. Kayravan'a ulaşınca arkadaşlarına, ırz çiğnememelerini ve mal almamalarını emretti; her ne kadar zalim olsalar da onların tevhid ehli olduklarını, mallarının asla mübah olmadığını, hakka dönünceye kadar zulümleri sebebiyle kanlarının dökülemeyeceğini söyledi.[278]

[277] Vehibî, age, s. 212.
[278] Vehibî, age, s. 213.

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere İbâdîler, başlangıcından günümüze kadar diğer fırkalara mensup insanları yersiz tekfir etmekten kaçınmışlar ve büyük günah işleyenlere de Müslüman muamelesi yapmışlardır. Muhakkime daha alt kollarına ayrılmadan Abdullah b. İbâd, Nâfi b. Ezrak'tan teberrî etmiş ve "nimet küfrü-şirk küfrü" ayırımını yapmıştır. Bu görüş günümüzde de geçerliliğini sürdürmektedir. Ancak, İbâdîler, Haricî zümre içerisinde mütalaa edildikleri için diğer fırkaların temsilcileri bu ayırıma dikkat etmemişlerdir.

5. İBADİYYE'DE TEKFİRLE İLGİLİ DİĞER KAVRAMLAR

İbâdiyye'nin inanç sistemindeki tekfir anlayışıyla bağlantılı olarak bazı konuların öne çıktığı görülmektedir. Bu minvalde birçok kavram olmakla birlikte başlıcaları nifak, kebîra, sağîra ve ısrar kavramlarıdır. Konunun daha anlaşılır olması için söz konusu kavramlar kısaca tanıtılacaktır.

5.1.Nifak

Nifak kavramı sözlükte, ikiyüzlülük, dedikoduculuk, geçimsizlik, yalan, aldatma, hile, riya, içindekinin tersini söylemek veya söylediği şeyin zıddını gizlemek gibi çeşitli anlamlarda kullanılır.[279] Terim olarak ise nifak, dine bir kapıdan girip diğer kapıdan çıkmak, kalbinde küfrünü gizlediği halde diliyle imanını izhar etmek, kâfirin küfrünü gizleyip zâhirde mümin ve müslüman görünmesi, için dışa muhalefeti gibi ifadelerle Kur'an'daki kullanımına uygun bir şekilde tanımlanmıştır.[280]

Mezhepler Tarihi'nde nifak konusu, büyük günah (kebîre) meselesinin ortaya çıkmasına paralel olarak gündeme gelmiştir. İmanın tarifi, amelin imandan bir cüz olup olmadığı, dolayısıyla mürtekib-i kebîrenin dünyevî ve uhrevî durumu gibi konuların tartışıldığı sırada nifak zaman zaman imanla küfür yanında üçüncü bir kavram olarak dile

[279] Hasan Kurt, "Kelamcılara Göre Münafık", **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 13, 2006, s. 132-133.
[280] Hülya Alper, "Nifak ya da İmanda Çatışma (Kur'an-ı Kerim Bağlamında Nifak Psikolojisi Üzerine Bir İnceleme)", **MÜİFD**, S. 22, İstanbul 2002/1, s. 6.

getirilmiştir.[281] Münafığın bu konumunun sadece dünya ile sınırlı kalacağı, ahirette ise nifak üzere ölen herkesin kâfirlerle aynı muameleye tâbi tutulacağı hususunda âlimler arasında görüş birliği vardır. Hasan-ı Basrî, büyük günah işleyenlerin münafık olduğunu ileri sürenlerin ilki gibi görünmekle birlikte onun daha sonra bu fikrinden döndüğü nakledilir. Ancak Hasan-ı Basrî'nin Mürciîler'e karşı çıkarak samimi mümin bilincine ulaşamayan herkese "*mürâ*i" anlamında münafık dediği bir gerçektir. Ona göre münafık dünya işlerine düşkün olan ve ilahî cezadan korkmayan, dolayısıyla imanı ciddiye almayan kişidir.[282]

İslâm mezheplerinin münafıklar hakkındaki hükümlerinin birbiriyle uyuştuğu görülür. Mezhepler, iman-amel ilişkisine bakışlarından dolayı adlandırmada mümin ve fâsık kelimelerini kullanmışlarsa da kalben iman etmediği halde zâhiren mümin görünen kişinin münafık olduğu ve kendisine dünyada Müslüman muamelesi yapılmakla birlikte ahirette ebediyyen cehennemde kalacağı hükmünde birleşmişlerdir.[283] Haricî fırka Ezârika, kendi mezheplerinden olduğunu ileri sürerek yanlarına gelen birisini, karşı oldukları gruptan bir esiri öldürmesini emretmek suretiyle imtihan eder. Eğer esiri öldürürse o kişiyi kendilerinden kabul ederler, eğer öldürmezse "bu münafık ve müşriktir" deyip onu öldürürler.[284] O halde Ezârika'ya göre karşı gruptan bir esiri öldürmeyen kişi münafık olmaktadır. Necedât fırkasına göre ise münafık, hicret etmeyenler anlamına gelen kaadedir.[285] Şia ve Mu'tezile âlimleri tarafından Ehl-i Sünnet'in nifak anlayışına uygun açıklamalar yapılmıştır. Bunlara göre nifak, içinde inkârı gizlediği halde Müslüman görünmektir ki münafıklar dilleriyle inandıklarını söyledikleri halde kalpleriyle inanmayan, kalplerinde söylediklerinin aksini gizleyen kişilerdir.[286] İbâdiyye'ye gelince o nifakı iki kısma ayırır[287]:

[281] Hülya Alper, "Münafık", **DİA**, c. 31, Ankara 2006, s. 566.
[282] Izutsu, age, s. 68-69.
[283] Alper, agm, s. 11.
[284] Bağdâdî, age, s. 83.
[285] Şehristânî, age, s. 125.
[286] Kurt, *agm*, s. 159.
[287] Vehibî, age, s. 215-217.

1- İnanç nifakı: O, imanlı görünüş ve gizli şirktir. Putlara ya da başka bir şeye tapmaya ısrarla devam etmek yani dinde zaruretle bilinmesi ve tasdik edilmesi gereken şeyleri tasdik etmemektir. Kur'an'da şöyle geçer: "*Şu kesindir ki münafıklar cehennemin en alt katındadırlar. Onları oradan kurtaracak bir yardımcı da bulamazsın*."[288]

2- Amel nifakı: Kalbiyle tamamen iman ettiği halde bunu açığa çıkarmamak yani imanın gereklerini yerine getirmemek anlamını taşır. Eş anlamlısı nimet küfrüdür. İşte bu kabildendir ki İbâdiyye, mürtekib-i kebireyi nifak küfrü kâfiri sayar ve bazen de münafık olarak kabul eder. Aşağıdaki sözler buna örnektir:

Ebu Eyyûb şöyle dedi: "*Büyük günah ehlinden uzak durmak gerekir. Onların imanı nefyolunmuştur ve onlar ehl-i nifak kâfiri olarak isimlendirilirler*".[289] Câbir b. Zeyd şöyle dedi: "Bir adam Huzeyfe'ye geldi ve 'Nifak nedir?' diye sordu. O da, 'İslâm'la ilgili konuşman ama onu uygulamaman' dedi.[290] Aşağıdakiler, mürtekib-i kebirenin nifakla isimlendirilmesinin cevazıyla ilgili İbâdiyye tarafından zikredilen delillerdendir:

Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: "*Dört şey kimde olursa o halis münafıktır. Bir şey emanet edildiğinde ihanet eder, konuştuğunda yalan söyler, söz verdiğinde sözünde durmaz, münakaşa ettiğinde haddi aşar, ahlaksızlık eder*."[291] Müslim'de, "oruç tutsa, namaz kılsa ve Müslüman olduğunu iddia etse de." İfadesi de yer almaktadır.[292] Bu üç ya da dört haslet nifak ölçüsü değildir. Amellerde dine muhalefet eden herkese nifak hükmünün uygulanması gerekir. Bu hasletler bütüne hasredilemez. O, zihinsel yakınlık kurmak ve temsil babındandır. Temsil, önemine delalet eder, uyarı içindir ve burdaki sayı net bir kavram değildir.[293] Câbir b. Zeyd, Nebî (s.a.v.)' den rivayet etti: "Üç kişinin hakkını küçük gören münafıktır: ilim taşıyan, beyaz saçlı ihtiyar, adil imam."[294] Bu üçünü küçük görmek büyük günahlardandır. Kim bunlardan birini işlerse münafık olur.

[288] Nisa 145.
[289] Vehibî, age, s. 215.
[290] Vehibî, age, s. 216.
[291] Buhari, age, c. 1, s. 21.
[292] Müslim, age, c. 1, s. 78.
[293] Vehibî, age, s. 216.
[294] Vehibî, age, s. 216.

İbâdî ıstılahında nifak, bir yüzüyle İslâm'a dahil, diğer yüzüyle İslâm'dan hariç veya iman görüntüsünde ve küfrün gizlisinde olmak anlamlarına gelmektedir.[295] İbâdîler, münafıkların müşrik değil, muvahhid olduklarını söylerler. Muvahhidler Allah'a asi olma sebebiyle mümin olma vasfını kaybetmişlerdir. Bu konuda ileri sürdükleri hadislerden birisi şöyledir: "*Hırsız mümin olduğu halde çalmaz, zâni mümin olduğu halde zina yapmaz*." Nifak kavramını kendilerinin icat etmediklerini, bu kavramın İslâm tarihinde ve Hz. Peygamber döneminde de kullanıldığını, hatta Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında bir çok kimsenin nifak vasfı ile tanındığını ifade ederler. Bu kimseler zahiren mümin olarak biliniyorlardı oysa batında inkar ediyorlardı. Kur'an-ı Kerim'de onların amellerini tarif eden ve bu amellerinden dolayı dünyada ve ahirette azap çekeceklerini bildiren ayetler gelmiştir. Bunlardan birisi şöyledir: "*Münafık erkeklerle kadınlar birbirlerine benzerler. Onlar kötülüğü emrederler, iyilikten alıkoymaya çalışırlar. Ellerini sıkı tutarlar. Allah'ı unuttular, Allah da onları unuttu. Doğrusu münafıklar hep fasıktırlar.*"[296]

İbâdîler, nifakın sadece Hz. Peygamber'in dönemi ile sınırlı olduğunu iddia eden Eş'ariler'in görüşüne muhalafet ederler. Eş'ariler, içten inanmadığı halde zahirde inanmış gibi gözükenlere şirk hükmü verirler. Oysa İbâdîler, nifakı itikatla değil, fiille ilgili bularak nifakın zaman ve mekan olarak her zaman olabileceğini savunurlar.[297] İbâdî anlayışa göre:

- Kul söz ve amel ile gelir, vefasını ikrar ederse Müslümandır.
- İman ettiğini söyleyerek (ikrarla) gelenin ameli yoksa, münafıktır.
- Sözü ve ameli olmadan gelen de müşriktir.
- Bu tasnifi doğrulama sadedinde müellif Hz. Peygamber'den şu hadisi zikreder: "*Size mümini kâfirden ayıran şeyi göstereyim mi? Mümin lâ ilahe illallah der ve amel-i salihe tabi olur. Münafık ise lâ ilahe illallah dediği*

[295] Vehibî, age, s. 215.
[296] Tevbe 67.
[297] Câbirî, age, s. 515.

halde fücura tabi olur." Bu ayet ve hadisler muvacehesinde İbâdîler imanla şirk arasında nifakın olduğuna inanırlar.[298]

İbâdî müellif Şemmâhî de nifakın aslının muhalefet olduğunu söyleyerek onun iki çeşit olduğunu belirtmiştir. Birincisi hıyânet nifakıdır ve o, farzları terkedip büyük günahları işlemektir. İkincisi ise helali haram yapmak ve haramı da helal saymaktır.[299] Dolayısıyla nifak, dine ait olan şeylere muhalefet etmek anlamına gelmektedir. O halde kebâirin içerisinde biraz şirk biraz da nifak bulunmaktadır.

İbâdiyye'nin münafıklar hakkındaki görüşünü açıklamak için Ebu Eyyûb Hadramî'nin onlara nasıl muamele ettiklerine dair şu örnek verilebilir; *"Onlarla arkadaşlık ve komşuluk ederiz, sıla-i rahim yaparız, onlardan olan anne-babaya iyi davranırız, mülklerine iyi bakarız, emaneti veririz, konuşmada sadık oluruz, zulmetmeyiz, onlara Allah'ın vacip kıldığı haklarını veririz. Bizim ve onlar arasında emanet, vali, takıyye, mal ve kanın haram olması ve kısas geçerlidir. Fakat onlar İslam milletinden çıkmamışlardır."*[300]

Münafıkların hükümleri nimet kâfirinin hükümleriyle aynıdır. Çünkü nimet küfrü ve nifak küfrü, büyük günah işlemeye delalet eden eş anlamlı lafızlardır. İnanç nifakı ashabı da aynı hükümleri alır. Çünkü onun hakikati bilinemez. Rasûlullah Medine'de onlara Müslümanların hükümleriyle hükmetmişti.[301]

5.2.Kebîra

Türkçe'deki dinî literatürde sevap kelimesinin karşıtı olarak sıkça zikredilen ve "suç" anlamında Farsça bir kelime olan "günah" kelimesi sözlükte "yönelme, meyletme, eğilme, sapma, çıkma" anlamlarına gelmektedir.[302] Dinî bir kavram olarak günah, ilahî

[298] Muhammed Salih Nâsır, **el-Usulü'l-Akadiyye Li'n-Nâşiri'l-Muhammediyye**, Uman 1993, s. 50-54.
[299] Câbirî, age, s. 516.
[300] Vehibî, age, s. 217.
[301] Vehibî, age, s. 216.
[302] Muhammet Yılmaz, "Kur'an'da Büyük Günah Kavramı", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 15, S. 2, Sivas 2011, s. 256.

emir ve yasaklara aykırı davranma, doğrudan ayrılıp hataya yönelme manalarını içermektedir.[303]

Semavî dinlerde, beşerî inanç sistemlerinde, farlı kültürlerde ve eski-yeni tüm toplumlarda değişik sözcüklerle kullanılan ve Arapça'da daha çok *cünâh, zenb, ma'siyet, cürm, hıyanet* ve *isyan* kelimeleriyle karşılık bulan günah sözcüğü, Kur'an-ı Kerim'de ve hadis metinlerinde, *cünâh, lemem, ism, münker, hata'/hatîe, hub, fâhişe/fahşâ, fısk, habîs, rics, zenb, seyyie, vizr, tağâ, feseka, zaleme, fücur, isyan/mâ'siyet* ve benzeri kelimelerle ifade edilmektedir. Kur'an'ın günah kavramını ifade etmek için kullandığı kelime ve deyimler incelendiğinde bunların hemen hepsinde "bütünden ayrılış, bütüne ters düşme, kaos, karanlık, kötüye ve çirkine yenik düşme" gibi keyfiyetlerin esas olduğu görülmektedir. Aynı zamanda bu kelimelerin her biri insanın yaptığı her bir hatanın sebebini ve psikolojik alt yapısını, hatanın yapılış mantığını veya günahın arkasında yatan niyeti beyan etmektedir. Bir başka deyişle günahı ifade eden her bir kelime hatanın nasıl bir hata olduğunu ortaya koymaktadır.[304]

Günahın pek çok çeşidi olmakla beraber, günahları büyük günah (kebîre) ve küçük günah (sağîre) olarak tasnif eden İslam âlimleri değil, bizzat Kur'an-ı Kerim'in kendisidir. Dolayısıyla bu noktada asıl aydınlatılması gereken, bu iki çeşit günah grubuna hangi fiillerin dahil olup olmadığıdır. İslam bilginleri de ayetler ve hadisler ışığında günahı küçük günahlar ve büyük günahlar şeklinde ikiye ayırmış; ayet ve hadislerin kesin olarak yasakladığı, işleyene dünyada had cezası gerektiren, ahirette de cezalandırılmalarına sebep olan günahları büyük günahlar kategorisinde değerlendirmişlerdir. Büyük günahların dışında kalanları ise küçük günahlar olarak nitelendirmişlerdir.[305]

Kur'an'da çoğul olarak *kebâir* formunda üç yerde geçen ve "büyük günah, ağır suç" anlamındaki *kebîr* kelimesine "ta" ilave edilerek meydana gelen *kebîre* sözcüğü, farklı tanımların ortak noktaları dikkate alınıp, "dinin, yasaklandığı konusunda kesin delil

[303] Komisyon, **Dinî Kavramlar Sözlüğü**, DİB Yayınları, Ankara 2006, s. 204.
[304] Adil Bebek, "Günah", **DİA**, c. 14, Ankara 1996, s. 282-285.
[305] Yılmaz, *agm*, s. 258.

bulunan ve hakkında dünyevî veya uhrevî ceza öngörülen davranış" şeklinde tarif edilmiştir.[306] Kebîre kelimesinin hangi anlama geldiği, neleri kapsadığı, bir günahın hangi ölçüye göre büyük, hangi ölçüye göre küçük sayılacağı tartışmalı olup, büyük günahların ne kadar olduğu hakkında da ittifak bulunmamaktadır.[307] Büyük günahların sayısı konusunda İslam âlimleri arasında bir ittifak bulunmamakla beraber Sahâbe de bu konuda ihtilaf etmişlerdir. Büyük günahları farklı sayılarla sınırlayanların yanı sıra adedin hasredilemeyeceğini; belli sayılarla sınırlandırılamayacağını söyleyen kimi âlimler de olmuştur. Bunlara göre Kadir gecesinin, cuma gününde dualaların kabul olduğu zamanın ve orta namazın müphem bırakılması gibi, insanlar korku ile ümit arasında bulunsunlar; "küçük günahtır, nasıl olsa affedilir" gibi düşüncelerle günahı işlemek yerine "belki de büyük günahtır" korkusuyla her yasak olandan kaçınsınlar diye kebâirin sayısı kapalı tutulmuştur ve kesin sayı ile belirtilmemiştir.[308]

Ameli imandan bir cüz gören Haricîler, büyük günah işleyen kimsenin, tövbe etmediği takdirde dünyada ve ahirette kâfir olarak muamele göreceğini ve cennete giremeyeceğini iddia etmiştir. Konuyu iman açısından ele alan Mürcie, imanlı olduğu sürece kişinin büyük günahlarından dolayı zarar görmeyeceğini ve ahirette de cehenneme girmeyeceğini söylemişlerdir. Mu'tezile ise bir kimsenin büyük günah işlemekle imandan çıkmış sayılacağını, dolayısıyla cennete giremeyeceğini; ancak küfre girmeyip imanla küfür arasında bir yerde olduğu için de cehennemde kalmayıp iki mertebe arası bir durumda (el-menzile beyne'l-menzileteyn) olacağını; tövbe ettiği takdirde mümin muamelesi, aksi takdirde kâfir muamelesi göreceğini söylemiştir.[309] Ehl-i Sünnet'e göre ise şirk hariç büyük günahlardan herhangi birini inkâr etmeden, helâl saymadan yahut hafife almadan işlemek kişiyi dinden, imandan çıkarmaz; yani o kimse kâfir olmaz. Fakat böyle bir mümin âsi sayılır ve dünyada cezasını çekmek suretiyle veya tövbe yoluyla günahtan, dolayısıyla azaptan da kurtulamaz. Tövbe etmeden ölürse, ya Allah onu rahmetiyle affedecek, ya Hz. Peygamber ona şefaat edecek ya da iman sahibi olduğundan

[306] Adil Bebek, "Kebîre", **DİA**, c. 25, Ankara 2002, s. 163.
[307] Yılmaz, *agm*, s. 262.
[308] Ali Arslan Aydın, "İslam'da Büyük Günahlar ve Tekfir Meselesi", **Diyanet İlmî Dergi**, c. 14, S. 4, Ankara 1975, s. 200.
[309] Yılmaz, agm, s. 272.

dolayı cehennemde ebedî kalmayıp günahı kadar ceza çektikten sonra Allah'ın rahmeti ile cennete girecektir.[310]

Haricî fırka Sufriyye ise, büyük günahı şirk küfrü, işleyeni de kâfir ve müşrik olarak değerlendirmiştir. Onlara uygulanacak hüküm konusunda ise, Hz. Peygamber'in kendileri ile savaştığı ehl-i harbe tatbik edilen uygulamaları esas almıştır. Onların kanları helaldir, çocukları esir alınabilir ve malları ganimet olarak alınabilir. Bununla birlikte nikah ve miraslarını helal saymışlar, kestiklerinin yenebileceğini söylemişlerdir. Onlarla birlikte haccetmeyi, namaz kılmayı da caiz görmüşlerdir.[311]

İbâdî müellif Şemmâhî de bu konuda şunları söyler: *"Allah'ın taatlarını yalnızca tevhitten ibaret görenleri de, masiyetin her türlüsünü şirk görenleri de tekfir ederiz. İmanın sadece tevhitten ibaret olduğunu söyleyenlerin de, her küfrü şirk sayanların da tekfirine inanırız. Allah'ın, kebâirden sakınmaları halinde kulların küçük günahlarını bağışlayacağına, büyük günahların ise tövbe ile bağışlanacağına inanırız."*[312]

Diğer bir Haricî fırka olan Ezârika'ya göre her günah kişiyi küfre sokar. Günah irtikap ederek ölen kimse şayet tövbe etmeden ölürse ebedi olarak cehennemde kalacaktır. Buna karşılık Mürcie, *"Nasıl ki küfrün bulunduğu yerde taat fayda vermiyorsa tıpkı bunun gibi, imanın bulunduğu yerde de günah zarar vermez."*[313] diyerek, ehl-i iman bir kimsenin günah işlemiş olsa bile mümin olma vasfının devam edeceğini ileri sürmüştür.

Ezârika büyük günah işleyene müşrik, Mu'tezile fâsık, Mürcie de mümin derken, İbâdîler nimet küfrü isnadında bulunmuşlardır. İbâdî inancına göre Yüce Allah isyan etmeyi yasaklamış, itaat etmeyi emretmiştir. Nelere itaat edileceğini ve nelerden sakınılacağını belirleyen Allah'tır. Allah'a taatı gerektiren her şey imandır. Ancak masiyetin tamamı küfür değildir. İbâdîler büyük günah işleyeni ne Ezârika gibi katı bir şekilde küfürle suçlarlar ne de Mürcie gibi işlenen günahı görmezden gelirler. Büyük

[310] Bebek, agm, s. 164.
[311] Eş'arî, age, s. 182.
[312] Câbirî, age, s. 548.
[313] Izutsu, age, s. 213.

günah sahiplerinin bağışlanması için tövbe etmelerini şart koşarlar.[314] Onların nimet küfrü dedikleri şey biraz Mu'tezile'nin fâsık tanımlaması ile uygunluk arz etmektedir. Ancak Mu'tezile lafız olarak küfür kelimesini uygun bulmaz, bunun yerine fâsık der.[315]

Kur'an-ı Kerim, Allah'ın taatından çıkmaya delalet eden isimlerin varlığına dikkati çeker. Bu isimler aynı zamanda İbâdî çalışmalarda da görülür. Bunlar: bid'at, aşırılık, zulüm, baskı, kötülük, dinden çıkma, günah, küfür, suç, haddi aşmak, sorumluluk, hata.[316] Tüm bu lafızlar günahta toplanır. İbâdiyye de günahı büyükler (kebâir) ve küçükler (sağâir) diye ikiye ayırır. Büyük günahlar için pek çok tarif vardır fakat en kapsamlısı şöyledir: Allah'ın dünyada işlenmesini hadle tehdit ettiği, ahirette ceza vereceği, yapanı Allah ve Rasulünün de lanetlediği ve ilim ehlinin o günahın kebâirden olduğu konusunda icma ettiği günahlardır.[317] Kısaca büyük günah, ahirette cezayı (cehennemi) gerektiren şeriata muhalif her şeydir. Örneğin, zina, livata, içki içmek, hırsızlık, namazı ve zekatı terk gibi. Büyük günah tartışmalarında esasen temel soru şuydu: "Büyük günah işleyen kişi cennete girebilir mi?"

İbâdiyye' ye göre büyük günah işleyen müşrik değildir. Ancak büyük günahları inkâr ettiği takdirde müşrik olur. Fakat bununla beraber herhangi bir günahı işleme hususunda ısrar eden kimse şirke girmiş olur. O halde İbâdiyye'ye göre büyük günah işleyen şirkten uzaktır ama durumu nedir? İşte bu soruya onlar, Allah'ın insanları, mümin ve kâfir olmak üzere iki yere (menzileye) oturttuğunu söyleyerek cevap vermişlerdir.[318] Onlara göre bu iki sınıf bilindikten sonra münâfık da, âsi de, zâlim de, fâsık da, kim olursa olsun öldüğü takdirde kâfirdir. Küfür de nimet küfrü ve şirk küfrü olmak üzere ikiye ayrılır. Bu bakımda büyük günah işleyen bir Müslüman, mümin değil Allah'ın birliğine inanmış bir kişi olarak nimet küfrü içindedir. Bu kimsenin ceza göreceği ve cehenneme gideceği şüphesizdir, fakat cehennemde ebedî olarak kalmamak için tek kurtuluş yolu

[314] Halilî, age, s. 196-197.
[315] Aydınlı, agm, s. 57.
[316] Câbirî, age, s. 540.
[317] Vehibî, age, s. 221.
[318] Halilî, **el-Hakku'd-Dâmiğ**, s. 196, 202.

tövbedir. Çünkü İbâdiyye'ye göre tövbe kapısı her zaman açıktır.[319] Dinde zaruretle bilinmesi gereken bir şeyi inkâr etmedikçe ve günahına pişman olup tövbe ettiği takdirde, mürtekib-i kebîre ebedî olarak cehennemde kalmayacaktır.[320] Bu görüşleriyle İbâdiyye büyük günah işleyen temelli cehennemde kalır diyen Hâricîlerden tamamen ayrılırken, Mu'tezile'ye de yaklaşmış olmaktadır.

Büyük günah işleyen, İbâdiyye'ye göre, tövbe etmezse, dünyada şu hükümdedir:

- Mümin olarak isimlendirilir.
- Müslüman olarak isimlendirilir.
- Kâfir olarak isimlendirilir. Bundan kasıt, dinen zarurî bir emri inkâr etmedikçe, İslâm milletinden çıkmak değildir. Onunla nimet küfrü, nifak küfrü yani amelî küfür kasdedilir.
- İmam ona, işlediği kebîraya uygun olan ta'zir ya da had cezasını uygular.
- İmam ondan berâet ilan eder ve kalbiyle ona buğzeder.
- Adaleti makbul değildir yani şehadeti kabul edilmez ve müslümanlar üzerinde sorumluluğu yoktur. Diğer hükümler müslümanlarınki gibidir. Kestiği yenilir, onunla ve onun üzerine namaz kılınır, kendisiyle nikahlanılır ve mirası alınır. Eğer tövbe ederse bütün haklar ona geri döner, hali vefalı müslümanların hali gibi olur.[321]

İbâdîler, günah-ı kebireyi şirk küfrü olarak değil, nimet küfrü olarak değerlendirirler. Kebâiri işleyenler müşrik değildir ama mümin de değildir. Dolayısıyla onlara kâfir ve münafık adını verirler. İbâdîler bu görüşleri ile büyük günah işleyen kimseyi müşrik ilan eden aşırı Haricî fırka Sufriyye'den ayrılırlar. Nisâ Suresi'nde geçen ayete[322] dayanarak, büyük günah sahibini, Müslüman ve küfür topluluklarından herhangi birisine tabi olmayan ancak her iki topluluk arasında gidip gelen kimselere benzetirler.[323]

[319] Tunç, agm, s. 336-337.
[320] El-Ağberî, age, s. 80.
[321] Vehibî, age, s. 222.
[322] Nisa 143.
[323] A'veşt, age, s. 88.

Rebi' b. Habîb, Sahih'inin üçüncü bölümünü bu konuya ayırmış ve "Büyük günah sahibinin kâfir olmadığını söyleyen kimseye deliller" başlığı altında pek çok hadis rivayet etmiştir.[324]

- "*Muhannes (kadın gibi davranan erkek), deyyus (namusunu korumayan erkek) ve rakkâse cennete giremez."*
- *"Bir adam bir adama sen düşmansın (küfr anlamında) derse ikisinden biri kâfir olur."*
- *"Her kim babası olmayanı baba diye çağırırsa cennet ona haram olur."*
- *"Zımmîyi öldürene ya da ona zulmeden kimseye cennet haram olur."*
- *"Her kim üzerinde bir borçla ölürse cennete giremez."*
- *"Her kim kalbinde zerre miktarı kibirle ölürse cennete giremez, cennetin kokusunu alamaz. Her kim kardeşine karşı gazap elbisesini giyerse Allah ona kıyamette ateşten bir elbise giydirir*."[325]

Din hakkında konuşan kimsenin İbâdiyye'deki durumu ise şöyledir: Bir kimse dinle ilgili konuştuğunda İslâm'ı zemmediyorsa İbâdiyye ona *asi muvahhid* muamelesi yapar. Burada verilecek hükümde ihtilaf, sözün nevine ve asiliğinin derecesine göredir. Bu hususta İbâdî olanla olmayan arasında bir fark gözetilmez. Kişi sözüyle Allah'ı, Kur'an'ı, Peygamber'i inkâr ederse İslâm milletinden çıkar. Müşrik olur, kanı ve malı helal olur. Nikahı ve mirası haram olur. Bu söz isyan içeren bir söz ise kişi cehennemi hak eder. Kur'an'ı okur fakat onun aleyhine yaşarsa bu kimsenin isyanının miktarına göre hüküm verilir. Bu kimse tövbe ederse tövbesi kabul olur, tövbe etmezse Müslümanlar ondan berî olurlar. Sözlerinde şüphe veya te'vil şüphesi varsa onun sözünden sakınılır. Bâğî olarak savaşılır. Allah'ın emirlerine vefalı oluncaya kadar malı alınmaz, zevcesi nikah edilmez.[326]

[324] Rebi' b. Habîb, age, s. 192.
[325] Rebi' b. Habîb, age, s. 192, 193, 194, 195.
[326] Et-Tafeyyiş, age, s. 86-87; Wilkinson, age. s. 131-136.

5.3.Sağîra

İslâm bilginleri günah çeşitlerini, değişik açılardan yaklaşarak farklı başlıklar altında değerlendirmişlerdir. Günah çeşitlerinin en meşhuru günahın niteliği açısından "küçük günah" ve "büyük günah" olmak üzere ikiye ayrılmasıdır.[327]

Küçük günahlar, büyük günahların dışında kalan yani hakkında bir ceza bulunmayan, dolayısıyla işleyeni için cehennem ateşi tehdidi bulunmayan günahlardır. Ayrıca büyük günah, tövbe ile affolunurken küçük günahın silinmesi için güzel amel yeterlidir. Ancak dikkat edilmesi gereken, küçük günahlar önemsenmeyip ısrarla yapıldığında, büyük günaha dönüşebilme ihtimali bulunmaktadır. Zira günahı küçümsemek kadar büyük günah yoktur.[328] İbâdiyye'ye göre ise sağîra, pek çok eş anlamlı lafızları olmakla birlikte, günahların küçük olanları için kullanılan bir terimdir. Ahirette cezayı gerektirmeyen ve büyük günahlardan kaçınmakla bağışlanan her türlü muhalif iştir.[329] Ayet-i kerimede şöyle geçer: "*Eğer yasaklanan günahların büyüklerinden kaçınırsanız, sizin öbür küçük günahlarınızı örtüp affederiz ve sizi değerli bir mevkiye yerleştiririz.*"[330] Örneğin, fitneye sebebiyet veren bakış, Allah ve Rasulüne dayandırmadan söylenen hafif yalan, kan dökmeyip mal telef etmeden, sahibinin izni olmaksızın eve girmek.[331] Bu ayetlerde geçen *kebâir* ve *kebâire'l-ism* terkipleri büyük günahları ifade ederken; *lemem* ve *seyyie* kelimeleri de küçük günahları karşılamaktadır. *Lemem* sözlükte "bir şeyi lemmetmek; onu bir araya getirip ıslah etmek" anlamına gelirken, ıstılahta "ma'siyete yaklaşmak" anlamında; kebâir kapsamına girmeyen, ara sıra işlenen küçük günahları ifade etmektedir.[332]

"Sıkıntı, bela, musibet, âfet" ve benzeri insanı üzen ve ona zarar veren olumsuz ve nâhoş olan şeyleri ifade eden *seyyie* de, kebîrenin zıddı olup sağâir denilen küçük

[327] Yılmaz, agm, s. 259.
[328] Yılmaz, agm, s. 260.
[329] Vehibî, age, s. 222.
[330] Nisa 31.
[331] Sâlimî, age, s. 483-484.
[332] Yılmaz, agm, s. 260.

günahları ifade etmektedir. Kur'n-ı Kerim'de günah kavramını ifade eden en geniş çerçeveli kelime olarak "çirkin fiil" anlamında 160 yerde geçmektedir.[333]

İbâdi müellif Mahmud b. Mahbûb sağîrayı şöyle tarif eder; "*Onlar, kebâirden olmaksızın, Allah ve kul arasındaki günahlardır. Göz kırpmak, alay etmek ve bakmak gibi. Bunlar, istiğfar etmeyi unutunca da sahibine zarar vermeyen ufak hata ve kusurlardır.*"[334] Kur'an-ı Kerim bu günahlar için "lemem" tabirini kullanır: "*O iyiler, ufak kusur ve günahlar (lemem) dan olmasa da, büyük günahlardan, aşikâr hayasızlıklardan kaçınırlar.*"[335] İbâdiyye'ye göre sağîranın iki hükmü vardır:

1- Büyük günahlardan kaçınmak şartıyla, iyilik yapmakla bağışlanır. Allah-u Teala pek çok ayette buna değinmiştir: "*Gündüzün iki tarafında, gecenin gündüze yakın saatlerinde namaz kıl. Zira böyle güzel işler insandan uzak olmayan günahları (seyyiât) silip giderir.*"[336]

2- Sağîra üzerinde ısrar etmek büyük günah olur. "*O müttakîler ki çirkin bir iş yaptıklarında veya kendi nefislerine zulmettiklerinde, peşinden hemen Allah'ı anar, günahlarının affedilmesini dilerler. Zaten günahları Allah'tan başka kim affeder ki? Bir de onlar bile bile, işledikleri günahlarda ısrar etmez, o günahları sürdürmezler.*"[337] Allah başka ayetlerde de günahta ısrar etmemeyi övmüştür. Şimdi ısrar kavramı üzerinde de durulacaktır.

5.4.Israr

Küçük günahları ısrarla yapmaya devam etmek, onları büyük günaha çevirir. İbâdiyye ısrar hakkında şöyle der: Israr, günah olduğu bilinen bir fiili kasden yapmaktır. Israr eden dönmez, pişman olmaz ve tövbe etmez. Ehl-i ısrar, hevasının isteğinden ve nefsinin şehvetinden dolayı Allah'tan çekinmeyen ve Allah'ın tehdidinden ve azabından

[333] Yılmaz, agm, s. 261.
[334] Vehibî, age, s. 222.
[335] Necm 32.
[336] Hud 114.
[337] Al-i İmran 135.

korkmayan kimsedir. O günahta ısrar eder, onda devam eder, ondan vazgeçmez, kalbinde yatkınlık olduğu halde ona tövbe etmez.[338]

Israr, Allah'ın emrine büyük bir muhalefettir. Acı bir azabı gerektirir. Çünkü o, Rabb'in nihayetsiz azametine inatla karşı çıkmak, tasavvuru imkansız olan azabını ve eleminin şiddetini küçük görmektir.[339] Israrın hükmü kebairin hükmüyle aynıdır, küçük ya da büyük günahta ısrar etmek farketmez. Israr eden kimsede ise şu vasıflar bulunur:

- Günahta devam etmekteki azmini açıkça ortaya koymak.
- Günahları küçük görmek ve tövbeye ihtiyacı yok saymak.
- Günahı samimiyetle kasden yapmak.
- Farzlardan gaflet ederek, günahın en alçak seviyelerine inmek.
- Tövbeden kaçınmak.[340]

6. İBADİYYE VE DİĞER İSLAM MEZHEPLERİNİN TEKFİR MEVZUUNA BAKIŞLARININ MUKAYESESİ

İslam toplumunda Hicri birinci asırda başlayan iç siyasi çekişmeler neticesinde ortaya çıkan tekfir problemi imanla ilgili teolojik tartışmaların başlamasına neden oldu.[341] İlerleyen süreçte her siyasi fırka iman ve küfür kavramlarını kendi anlayışına göre şekillendirme yoluna gitti. Tekfir üzerinden ve sözlü olarak başlayan ilk anlaşmazlıklar iman üzerinden literatüre aktarılmıştır. Bu bağlamda fırkalar kendi itikadî görüşlerini ihtiva eden eserler oluşturmaya başlamıştır.

Tekfir konusu ilk defa ciddi şekilde Haricîler'in çeşitli kolları tarafından gündeme taşınmıştır.[342] Nehrevan'da yok olmakla yüz yüze gelen bu hareket ilerleyen süreçte hem teşklatlanma hem de fikrî anlamda kendi içinde birliğini temin edebilme gücünü kaybetmiştir. Nafi b. Ezrâk tarafından ileri sürülen tekfir ve huruç anlayışı Harici olarak

[338] Muhammed b. İbrahim el-Kindî, **Beyânu'ş-Şer'**, Uman 1993, c. 5, s. 26.
[339] Vehibî, age, s. 224.
[340] Vehibî, age, s. 225.
[341] Esen, agm, s. 97.
[342] Yıldız, Harun, **Din, Siyaset ve İdeoloji**, s. 59.

anılan bu gurp arasındaki ayrılıkları gün yüzüne çıkarmıştır. Bu nedenle kaynaklarda Nafi b. Ezrâk'ın Hariciler arasında ilk ayrılığı çıkaran kişi olarak anılması tümüyle doğru olmayabilir. Çünkü, Nafi grup içerisinde ilk ayrılığı çıkaran kişi değil ileri sürdüğü tekfir anlayışı ile Muhakkime'nin heterojen yapısını deşifre eden kimsedir.

Nafi b. Ezrak liderliğindeki grup, tekfirle ilgili, fikrî/bilişsel, hissî/duygusal ve davranış açısından aşırı olmakla birlikte kendi içerisinde uyumlu sayılabilecek bir tutum sergiledi. Fikir planında amelleri imandan bir parça olarak gören Nafi, hissi anlamda siyasi idareye karşı tarifi mümkün olmayan bir öfke izhar etti. Özellikle bir Cuma namazı esnasında Ebu Bilal'in kardeşi Urve'nin kırk arkadaşı ile birlikte kılıçtan geçirilmesi Nafi ve arkadaşlarında zalim addettikleri siyasi idareye karşı aşırı nefret duygularının gelişmesine neden oldu. Kendilerini nefret güdüsüne teslim eden bu kimseler kendilerinden olmayan ve kendilerine katılmayan herkesi düşman kabul ederek huruç başlattılar. Ezarika'nın tekfirci ve şiddetçi bir tutum kazanmasında bu tutumun duygusal unsurunun daha başat olduğu söylenebilir. Nehrevan savaşından sonra Nafi ve arkadaşlarının yaklaşık otuz binlere ulaşan bir orduyla hareket etmeleri, siyasi iktidara karşı toplumsal öfkeyi göstermesi bakımından manidardır.

Ezarika, kendisi dışındaki diğer görüşlere karşı sert yaklaşımlarıyla tanınmıştır. Bunlar büyük günah sahibinin kâfir olduğu görüşünü müdafaa etmekteydiler.[343] Haricîler'e göre mücerred iman Müslüman olmak için yeterli değil ameller de imanın bir parçası sayılmalıdır. Onlara göre büyük günah işleyen imandan çıkar. Tövbe etmediği takdirde hem dünyada Müslüman olarak kabul edilmez hem de ahirette ebedi azaba düçar olacağı iddia edilir. Bundan dolayı Haricîler diğer Müslümanlara karşı sert muamelede bulunmuşlar ve kendi görüşlerini kabul etmeyenleri küfürle itham etmişlerdir.[344] Hatta Haricî gruplar da bir süre sonra kendi aralarında görüş ayrılıklarına düşüp birbirlerini tekfir etmişlerdir. Aslında bu tutumu Ezârika'ya atfetmek gereklidir. Çünkü Makâlât kitaplarındaki anlatıma bakıldığında Havâric bir üst kimliktir. Bu kimlik altında çok sayıda alt kol vardır. Bu fırkaların her hususta aynı görüşleri paylaştığını söylemek

[343] Şehristânî, age, s. 137.
[344] Şehristânî, age, s. 135.

mümkün değildir. O halde Havâric'e nisbet edilen alt fırkaların düşünceleri anlatılırken hangi fırka olduğunu söylemek daha doğru olacaktır. Haricîliğin Ezârika kolunun kurucusu olarak bilinen Nâfi b. Ezrâk, kâfirlerin (Haricî olmayanlar) diyârından hicret etmeyen diğer Haricî grupları, özellikle Necedât'ı bu sebeple tekfir etmiştir.[345] Ezârika kendi mezhebinden olmayanları müşrik ilan etmiş ve hem kendilerinin hem de çocuklarının ebedi olarak cehennemde kalacaklarını savunmuştur. Onlara göre diğer mezhep mensuplarının yaşadıkları topraklar "dâru'l küfr" olup burada yaşayanların kadın ve çocuklarının öldürülmesi ve mallarının gasp edilmesi câizdir.[346]

Daha önce belirtildiği gibi Haricîler kendi içerisinde çeşitli gruplara ayrılmıştır. Bunların içinden günümüze kadar gelen ve diğer İslam anlayışları konusunda en mutedil grup olarak bilinen İbâdiyye diğer Haricî grupların tekfir konusundaki sert tutumlarını kabul etmemektedir. İbâdiyye küfrü, "şirk küfrü" ve "nimet küfrü" olarak ikiye ayırmakta ve büyük günah işleyen Müslümanları nimet küfrü işleyen kimseler şeklinde isimlendirmektedir. Onlara göre büyük günah işleyen mü'min olmasa da muvahhid kabul edilebilir. Bu kişinin İslam'ın temel prensiplerini kabul edip inkâr etmediği ve tövbe edip günahında ısrar etmediği müddetçe cennete girebileceği iddia edilir.[347]

Ezarika, Sufriyye ve Necedât gibi grupların şahsında Haricîliğin bu sert tutumuna karşın Mürcie'nin tekfir konusunda tamamen ters bir istikamet takip ettiği görülmektedir. Metot bakımından kendisinden sonraki birçok İslam mezhebine tesir eden, fakat günümüze gelinceye kadar özellikle Hanefiliğe evrilen bu mezhebe göre, amellerin imana hiçbir dahli yoktur ve büyük günah işleyen Müslüman ve mümindir.[348] Onlara göre, eğer kişi Müslümansa ne türlü günah işlerse işlesin Müslümandır. Ahiretteki durumu ise Allah'a kalmıştır; dilerse affeder, dilerse azap eder.[349] Mürcie'nin Kıble Ehli'nden hiç kimsenin günahı dolayısıyla tekfir edilemeyeceği şeklindeki tutumu, genel olarak, Ehl-i Sünnet tarafından da benimsenmiştir. Fakat büyük günah işlediği için ceza görecektir. Bu

[345] Bağdâdî, age, s. 61.
[346] Mustafa Öz, "Ezârika", **DİA**, c. 12, Ankara 1995, s. 44.
[347] Vehîbî, age, s.220.
[348] Şehristânî, age, s. 162.
[349] Kutlu, age, s.104-105.

kimse için tövbe kapısı da açıktır.[350] Mürcie bütün İslam mezheplerini iman dairesi içinde kabul eder ve tekfiri bu bağlamda kullanmamaya çalışır.

İbadî bilginler ameli terk eden kimseye verilecek isim konusunda Mu'tezile'ye şiddetle karşı çıkmışlardır. Hatta Mu'tezile en fazla kader ve el- menzile beyne'l-menzileteyn gürüşleri nedeniyle İbadî bilginler tarafından eleştirilmiştir. İbâzî bilginler bu konudaki görüşlerini netleştirmek için eserlerinde "la menzile beyne'l- menzileteyn" şeklinde başlıklar atmışlardır. Fakat incelendiğinde iki fırka arasındaki tartışmanın aslında bir kavramsallaştırma problemi olduğu görülecektir. Bu konuda Mu'tezile imanına rağmen günah işleyen bir kimseyi küfürle itham etmekten kaçınırken İbadiyye günah işleyen müminin Allah'ın dostluğunu kaybettiğini ileri sürerek doğrudan tekfir yerine nimet küfrü işlediğini ileri sürdü. Aslında bu kavramlaştırma ile hükmü itikadî alandan etik alana taşımış oldu. Bu şekli ile uhrevi sonuçlarına bakıldığında nimet küfrü, fâsık kavramının farklı ifade edilmesinden başka bir şey değildi.

Mu'tezile âlimleri, Haricîler gibi ameli imandan saysalar da büyük günah sahibini tekfir etmemişlerdir. Mu'tezile'nin beş esasından biri olan "el-menzile beyne'l-menzileteyn" prensibine göre büyük günah işleyen kimse ne mümin ne de kâfir olup bu ikisinin arasında bir konumdadır. Eğer tövbe etmeden ölürse, ebedi olarak cehennemde kalacak, fakat onun cezası kâfirin cezasından daha az olacaktır. Mu'tezile genel manada diğer mezhep mensuplarını kâfir olarak değil, günahkâr mümin (fâsık) şeklinde tanımlamıştır.[351] Zeydiyye'nin tekfir konusundaki görüşü Mu'tezile'nin görüşlerine benzemektedir. Bu mezhebe göre büyük günah işleyen ne mutlak manada kâfir ne de mümin olmayıp fasıktır.[352] Onlara göre fısk, hakiki küfür değil nimet küfrüdür. Buradan anlaşılıyor ki İbâdiyye, Mu'tezile ve Zeydiyye'nin bu konudaki fikirleri birbirine oldukça yakındır.

[350] Kılavuz, age, s. 67.
[351] Bağdâdî, age, s. 86.
[352] Öz, age, s. 138.

Mu'tezile mihne politikaları sonucu halkın nefretini kazandı. Büveyhiler döneminde tümden zayıflayan Mu'tezilî ana bünyede bölünmeler meydana geldi. Önceden bir Mu'tezilî olan Eş'arî, Mu'tezile'den ayrılarak Ehl-i sünnet içerisinde kendi disiplinini inşa etme yoluna girdi. Bu dönemde Mu'tezile Zeydiyye ile etkileşime girdi ve iki fırka karşılıklı olarak birbirlerini etkilediler.[353]

Şia-İmâmiyye mezhebinde de tekfir problemi tartışılmıştır. Bu mezhepte problem iki cihetten ele alınmıştır. Birincisi büyük günah meselesidir. İstisnalar olsa da İmâmiyye âlimleri genel olarak imanı amelin bir parçası şeklinde kabul etmişlerdir.[354] Dolayısıyla onlara göre büyük günah işleyen günahkâr olsa da bununla iman dairesinden çıkmaz. İkinci tartışma konusu ise imamete, mezhebin usûlüne göre inanmayan diğer Müslümanların küfrü meselesidir. Klasik devir imâmî âlimlerinin çoğunluğunun savunduğu görüşe göre imamet prensibini kabul etmeyenler kâfirdir. Nevbahtî, Şeyh Müfîd ve Şerif el-Mürtezâ başta olmak üzere birçok âlim bu görüştedir.[355] Bu görüşe karşı çıkan klasik İmâmî âlimler de olmuştur. Nasıreddin Tûsî bunun en bilinen örneğidir.[356] Klasik âlimlerden farklı olarak muasır imâmiyye âlimleri tekfir üslubuna karşı çıkmış, imameti itikadi esas olarak kabul etmeyen, fakat tevhid, nübüvvet ve mead prensiplerini ve İslâm'ın zaruri hükümlerini kabul eden herkesin Müslüman ve mümin olduğunu vurgulamışlardır. Bir çok muasır imâmiyye âlimine göre imamet ve adl, dinin değil mezhebin esaslarındandır.[357]

Ehl-i Sünnet âlimleri de hem kelam hem de fıkıh eserlerinde tekfir meselesini ele almışlardır. Bu mezhepte Ebu Hanife tarafından ortaya koyulduğu ileri sürülen "*Ehl-i kıble tekfir olunamaz*" prensibi esas kabul edilmiştir.[358] Ebu Hanife *el-Fıkhu'l-Ekber* adlı eserinde konuyu iman-amel münasebeti bakımından ele almış, amelin imanın bir parçası

[353] Ümit, Mehmet, **Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi (Zeyd b. Ali'den Kasım Er-Ressi'nin Ölümüne Kadar),** İsam Yayınları, İstanbul 2011.
[354] Tûsi, Nasıruddîn, **Tecrîdü'l-İ'tikâd**, thk. M. Cevad Hüseyni Celâlî, Kum 1986, s. 309.
[355] Tûsî, age, s. 312.
[356] Tûsî, age, s. 405.
[357] Şirinov, "Agil, İslam Mezhepleri Tarihinde Tekfir", **Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Mecmuası,** 2009, S. 11, s. 176.
[358] Bağdâdî, age, s. 12, 13.

olmadığını ve büyük günah işleyenlerin de kâfir olmadığını yazmıştır.[359] Kıble ehli terimi hakkında çeşitli izahlar yapılsa da, genel manada "*Kabe'ye doğru yönelerek namaz kılmanın farz olduğuna inananlar*" şeklindeki tanım temel kabul edilmiştir.[360] Selefiyye istisna olmakla birlikte Ehl-i Sünnet âlimlerine göre amel imanın bir parçası değildir. Bu bakımdan büyük günah sahiplerini tekfir etmek doğru değildir.[361] Ehl-i Sünnet'in genel görüşü, kıble ehlinin asla tekfir edilemeyeceği yönündedir. Buna göre Allah'ın birliğine, Kur'an'a, Hz. Muhammed'in peygamberliğine ve diğer konulara açıkça karşı çıkmayan bir kimseyi kafir ilan etmek kişiyi küfre götürür. Gulat Şia, Yezidî, Bahâî gibi gruplar dışındakilere kafir denmez.[362]

İman amel münasebeti konusunda amelin imandan bir parça oluşu ehl-i sünnet içerisinde istisna bir görüş değil ekser çoğunluk tarafından kabul gören bir anlayıştır. Gerek ameli gerekse itikadî anlamda Mürcie, Hanefiyye ve Maturidilik istisna edilecek olursa diğer büyük fırkalar amelin imandan bir parça olduğunu savunurlar. Onlar arasındaki ihtilaf daha çok adlandırma ile ilgilidir. İbâdîler ise ortaya çıkışlarından bu zamana kadar ameli imandan bir parça görerek çoğunluğun görüşü yanında yer almışlardır. Ancak, ehl-i imandan büyük günah işleyen kimseleri nimet küfrü içerisinde değerlendirerek onların günahını itikadî alandan etik alana taşıyarak Mürciî ekole yaklaşmışlardır.[363]

İbâdiyye'ye göre nimet küfrü, Allah'ın kesin olarak farz kıldığı şeyleri terketmeye denir.[364] Nimet küfrü işlemiş kimse cehenneme girecek ve ceza görecektir. Ancak cehennemde ebedî olarak kalmaması için tek kurtuluş yolu tövbedir.[365] Bu görüşleriyle İbâdiyye, büyük günah işleyen temelli cehennemde kalır diyen Hâricîler'den tamamen ayrılırken, Mu'tezile'ye de yaklaşmış olmaktadır. Ancak bu görüş sanıldığı gibi Mu'tezile'nin etkisiyle değil baştan beri mutedil bir yol izleyen İbâdî tavır ile izah

[359] Ebu Hanife, age, 1978, s. 57.
[360] Metin Yurdagür, "Ehl-i Kıble", **DİA**, c. 10, Ankara 1994, s. 515, 516.
[361] Ebu Hanife, age, s. 405.
[362] Yavuz, agm, s. 351.
[363] Ateş, Orhan, **Mu'tezile İbaziyye Etkileşimi**, s. 163.
[364] Vehîbî, age, s. 205.
[365] El-Ağberî, age, s. 80.

edilmelidir. Mu'tezile büyük günah işleyen kimse için lafız olarak küfür kelimesini uygun bulmaz, bunun yerine fâsık der.[366]

Aslında bu konuda fırkalar arasındaki farklılığın temel kaynağı lugavî ve lafzîdir. Fırkalar bir kavrama, aynı anlama gelen farklı isimler vermişlerdir. İbâdîler, tevhid ehlinden bir kimseye küfür kelimesini ıtlak ettiğinde bununla kast edilen mana nimet küfrüdür. Mu'tezile bu kimseye fâsık demiş, başkaları âsi demişlerdir. Neticede bunların hepsinin manası birdir.[367]

Özetle, İbâdiyye büyük günah sahibini nimet küfrüne düşmüş bir muvahhid olarak değerlendirmektedir. Bu kelimeye Mu'tezile'nin ya da Eş'âriyye'nin yüklediği anlamı yüklemektedir. Yine İbâdîler, Kur'an'a dayanarak büyük günah sahibine Müslüman ismi vermezler ama onlara müşrik ahkâmını da uygulamazlar. Ayrıca kendilerince Havâric'den saydıkları Sufriyye'den ve Ezârika'dan da farklı düşünürler.

Günümüzde İbâdiyye'nin tekfir kavramına genel manada Ehl-i Sünnet gibi yaklaştığını söylemek mümkündür. Zaten İbâdîler Haricî bir fırka olarak değil Ehl-i Sünnet'e yakın bir fırka olarak anılmak istemektedirler. Her iki mezhep de tekfir kavramını dikkatli bir şekilde kullanmaya özen göstermiştir. İbâdîler'in başından beri Muhakkime içerisinde, tekfiri ve şiddeti yöntem olarak benimseyen gruplara entegre olmayarak, Ezârika başta olmak üzere, bu gruplara fiilen karşı çıkmaları ve onlardan teberrî etmeleri bunun en açık göstergesidir.

[366] Aydınlı, agm, s. 57.
[367] Muammer, age, s. 89-92.

SONUÇ

Haricîlik, temelde Sıffin Savaşı'ndaki Hakem olayından sonra ortaya çıkmış İslam toplumundaki ana yapıdan ayrılan ilk fırkadır. Bunlar savaştaki iki tarafın, hüküm veren ve buna uyan herkesin kâfir olduğunu belirterek hurûc etmişlerdir.

İlk siyasî ve dinî fırka olarak Haricîler yaptıkları tekfirler ve şiddet eylemleriyle Müslümanlar arasında ciddi şekilde eleştirilmişlerdir. Buna karşın grup, yaşanan başka bir kısım psiko-sosyal faktörlerin de etkisiyle kendisine taban bulmuştur. Özellikle bedevî kabileler arasında ciddi destekçileri olmuştur. Haricîler'in kendi dışındaki hemen herkesi bir şekilde tekfir etmesi kısa sürede kendi içlerinde de ayrışmalara yol açmıştır. İbâdîler de Haricîler'in şiddet eylemleri ve tekfir anlayışları sebebiyle onlardan ayrılmıştır. Ancak İbâdîler, Haricîler'in günümüzdeki yaşayan tek kolu olarak bilinmekte ve şiddet eylemleri, tekfir anlayışlarıyla anılmaktadır. Günümüzdeki her tür dinî şiddet eylemi Haricî zihniyet olarak nitelendirilir. Bununla beraber Wilkinson günümüzdeki fundamentalist grupların anlayışını Haricîler'e benzetmekle beraber birçok açıdan da Vehhabîler'e yakın olduklarını iddia etmektedir. Yapılan çalışmada İbâdîler'in kendinden önceki ve sonraki gruplarla fikrî yakınlıkları ve uzaklıkları belirlenmeye çalışılacaktır.

Bu çalışmada ağırlıklı olarak günümüz İbâdî kaynakları temel alınmıştır. Görülmüştür ki İbâdiyye, İslam Tarihinde ilk teşekkül eden Muhakkime fırkasının günümüze kadar varlığını devam ettirebilen tek koludur. İbâdîler ortaya çıktıkları

dönemden günümüze kadar kendilerini ifade etmekte ciddi zorluklar yaşamışlardır. Muhalif fırka yazarları tarafından yeterince anlaşılamamış ve Havâric genellemesi içerisinde ele alınmışlardır. Bu çalışmada ise İbâdî bakış açısı öne çıkarılarak tekfir kavramı İbâdîler'in kendi kaynaklarından çözümlenmeye çalışılmıştır. Taranan İbâdî kaynakların tamamına yakınında İbâdîler'in Ehl-i Sünnet içerisinde anılma arzuları önemli bir yer tutmaktadır. İbâdîler Hâricî bir fırka olarak değil, Ehl-i Sünnet'e yakın bir fırka olarak bilinmek istemektedirler. İbâdîler'e göre Tahkim'le ortaya çıkan ilk ve üst fırka Muhakkime ve alt kollarıdır. İbâdiyye de dahil olmak üzere Necedât, Sufriyye ve Ezârika Muhakkime'nin alt fırkalarıdırlar. Ancak Ezârika, Ehvaz'a çekilip kendisi gibi düşünmeyenleri müşrik ilan etmesinden sonra Hâricîleşmiştir. Bu sebeple İbâdîler'e göre Hz. Peygamber'in hadislerinde çerçevesi çizilen Hâricî tiplemesinin karşılığı Muhakkime değil, Ezârika'dır.

Çalışmamızın esas konusu olarak belirlediğimiz tekfir kavramı İbâdiyye'de farklı bir boyutta karşımıza çıkmaktadır. İbâdî olmayan müellifler, tekfir hareketini Tahkim'den sonra Muhakkime'nin takındığı tavırdan yola çıkarak temellendirmeye çalışmışlardır. Ancak tarih ve düşünce düzeyinde tekfiri Tahkim Olayı ile başlatmak yeterince objektif ve tutarlı bir yaklaşım değildir. Çünkü gerek Ridde olaylarına gerekse Hz. Osman'ın şehadetinden önceki sürece iyi bakıldığında insanların birbirlerini hatalarından dolayı tekfir ettikleri görülecektir. Mesela, Hz. Osman'ın katli siyasî bir cinayet olmanın yanında iman-amel ile ilgili tartışmaları da içinde barındırmaktadır. Bazı rivayetlere göre Ammar'ın "Osman'ı öldürdüğümüz gün Osman kâfirdi" dediği nakledilir. Görüldüğü üzere halifenin amellerinden yola çıkılarak imanı hakkında bir hüküm verilmiştir. Bir başka örnek ise; Hz. Hüseyin Kerbela'ya gitmek üzere yola çıkacağı zaman Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret etti ve şöyle dedi: *"Ya Resulallah! Yanından istemeyerek ayrılıyorum. Bizi birbirimizden ayırıyorlar; içki içen, günah işleyen Yezid'e zorla biat etmemi istiyorlar; bunu yaparsam küfre düşmüş olurum yapmazsam beni öldürürler…"* Görüldüğü gibi Hâricîlik'le hiçbir alakası olmayan Hz. Hüseyin de günah işleyen birisinin imametine cevaz vermez ve günah işleyen birisine biat etmeyi küfür sayar. O halde tekfir kavramı Tahkim'le başlamış bir olgu değildir. Burada Muhakkime'yi öne çıkaran husus

onlara isnat edilen toplu tekfir hareketinin İslam toplumunda büyük bir kargaşaya yol açmasıdır. Ferdî anlamda hem Tahkim'den önce hem de Tahkim'den sonra tekfir etme olgusu rastlanan bir durumdur.

İbâdiyye'nin tekfir anlayışı şu şekilde özetlenebilir: İbâdîler küfrü iki kısma ayırmaktadır. Buna göre, genel İslam düşüncesine uygun olarak, dinin Kur'an'la sabit olan emir-yasak, inanç esasları ve ilkelerini reddetmek şirk küfrüdür. Dinen günah olan şeyleri yapmak ise nimet küfrüdür. Nimet küfrüyle suçlanan kâfir, İslam milletinden çıkmaz. Zira günah işlese de onda, velâyet ve adaletin cerhinden başka dünyadaki bütün İslam hükümleri sabittir. Onunla nikahlanmak caizdir, mirası kalır, müslümanlarla beraber defnedilir, namazı kılınır ve onunla birlikte de namaz kılınır. Malı, canı ve kanı helal kabul edilemez. Bu konu İbâdiyye ve Havâric arasındaki en önemli farklardan birisidir. Havâric, büyük günah işleyenlerin şirkte olduğuna hükmeder; İbâdîler ise, Haricîler'den ayrıldıklarından bu zamana kadar, büyük günah işleyen herkesi nimet kâfiri saymışlardır. Ona bazen nifak küfrü kâfiri de demişlerdir. Bu kimseler günahlarından dolayı cehenneme giderler ancak günahlarından arındıktan sonra cennete girerler. Haricîler ise bu kimselerin şirkte olduklarından dolayı kanları, canları ve mallarını helal kabul eder, onların ebedî cehennemlik olduklarını iddia ederlerdi.

İbâdîlerin ilk dönemlerinde bazı konularda Haricî anlayışa uygun şekilde tekfir söylemini daha sık kullandığı iddiaları da vardır. Bunlar bir dönem kendi mezhep anlayışlarını kabul etmeyen Müslümanların cehenneme gideceğini, bundan haberi olmadan ölenlerin ise cennete gideceklerini savunmuşlardır. Ancak sonraki dönemde İbâdîler bu anlayışı terk etmişlerdir.

İbâdîler'de tekfirle bağlantılı olarak bazı kavramlar da öne çıkmıştır. Büyük günah işleyen kimseyi İbâdîler "nifak" küfrü kâfiri sayarlar. Münafıkların hükümleri nimet küfrü kâfirinin hükümleriyle aynıdır. Kebîre (büyük günah) işleyen kişi İbâdîler'e göre müşrik değildir ama mümin de değildir. Onlara kâfir ve münafık adını verirler. Ancak İbâdîler kebîreyi şirk küfrü olarak değil, nimet küfrü olarak değerlendirirler. Bunların dışında tekfirle bağlantılı olarak sağîre (küçük günah) ve ısrar kavramlarını da açıklamışlardır.

Özetle, İbâdîler, tekfir kavramını Sünnî kaynaklar gibi ele almamışlardır. Zira kavramlar arasında bir değerlendirme yapılırken öncelikle kavramların ait oldukları sisteme bağlı olarak değerlendirilmeleri gerekir. Yani tekfir kavramı Sünnî ve İbâdî çevrelerce kullanılan ortak bir terim olmakla beraber her sistem bu terime farklı bir anlam yüklemektedir. İbâdîler, günah işleyen bir Müslüman'ı tekfir ederken nimet küfrü anlamında fâsık demek isterler. Günahkâr mümine (muvahhide) şirk küfrü isnâd etmek, İbâdîler'e göre İslâm prensiplerine aykırıdır.

Sonuç olarak mezhebî taasubun zararları ortadadır. Her konuda olduğu gibi bu durumda da en büyük ilacın eğitim olduğu kanaatindeyiz. Çünkü cehalet; körü körüne bağlanmayı, sorgulamadan her söylenene inanmayı ve istenilen şekilde yönetilmeyi kolaylaştırmaktadır.

KAYNAKLAR

AKYOL, Taha, **Hariciler ve Hizbullah**, Doğan Kitap Yayınları, İstanbul 2000.

ALPER, Hülya, "Nifak ya da İmanda Çatışma (Kur'an-ı Kerim Bağlamında Nifak Psikolojisi Üzerine Bir İnceleme)", **MÜİFD**, S. 22, İstanbul 2002/1, 5-24.

ALPER, Hülya, "Münafık", **DİA**, c. 31, Ankara 2006.

APAK, Adem, **Asabiyet ve Erken Dönem İslam Siyasi Tarihindeki Etkileri**, Düşünce Yayınları, Bursa 2004.

ATEŞ, Orhan, "Günümüz Umman İbâdiyyesi", Yayınlanmamış Doktara Tezi, UÜSBE. Bursa 2007.

ATEŞ, Orhan, "Sâlim b. Zekvân'ın Sîre'sinde Hz. Osman'la İlgili Kısmın İbâdî Fikirler Açısından Değerlendirilmesi", **ÇÜİFD**, 2009, c. 9, S. 2, 99-114.

ATEŞ, Orhan, "Tahkîm Telakkisine Eleştirel Bir Yaklaşım (İbâziye Örneği)", **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 14, S. 1, 2012, 293- 328.

ATEŞ, Orhan, **Mu'tezile İbaziyye Etkileşimi**, Seda Ozalit, İstanbul 2014.

AYCAN, İrfan, M. Mahfuz, SÖYLEMEZ, **İdeolojik Tarih Okumaları**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1998.

AYDIN, Ali Arslan, "İslam'da Büyük Günahlar ve Tekfir Meselesi", **Diyanet İlmî Dergi,** 1975, c. XIV, S. 4, 197-201.

A'VEŞT, Bekir b. Said, **Ezvâu'l- İslamiyye Ale'l- Meâlimi'l- İbâdiyye**, Uman 2009.

A'VEŞT, Bekir b. Said, **Dirâsât-ü İslâmiyye fi'l- Usuli'l- İbâdiyye**, Uman 2010.

A'VEŞT, Bekir b. Saîd, **Dirâsâtü'l-İslâmiyye fî Usuli'l- İbâdiyye**, Kahire trz

AYDINALP, Halil, **İntihar Eylemleri Ekseninde Din ve Terör**, Birleşik Yayınları, Ankara 2011.

AYDINLI, Osman, **İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001.

BAĞDÂDÎ, Abdulkâhir b. Tahir b. Muhammed, **el-Fark Beyne'l-Fırak,** (**Mezhepler Arasındaki Farklar)**, Çev. Ethem R. FIĞLALI, TDV. Ankara 2008.

BEBEK, Adil, "Günah", **DİA**, c. 14, Ankara 1996.

BEBEK, Adil, "Kebîre", **DİA**, c. 25, Ankara 2002.

BOZAN, Metin, **İmamiyye'nin İmamet Nazariyesinin Teşekkül Süreci**, İsam Yayınları, İstanbul 2009.

BUHARÎ, **Camiu's-Sahih**.

CÂBİRÎ, Ferhat b. Ali, **el- Ba'du'l- Hadârî li'l- Akideti'l- İbâdiyye**, Maskat 1987.

CANBAY Tatar, Hüsniye, **Nuh'un Gemisindekiler-Şehirleşme ve Dini Cemaatleşme**, Turan Yayınları, İstanbul 1999.

CANDAN, Abdulcelil, **Dinde Aşırılık ve İtidal**, Düşün Yayınları, İstanbul 2011.

CANDAN, Abdulcelil, **Müslüman ve Mezhep, Bir Mezhebe Bağlanmanın Tahlili,** Elest Yayınları, İstanbul 2009.

CERRAHOĞLU, İsmail, **Tefsir Usulü**, Ankara 1976.

ÇAĞRICI, Mustafa, "Emir bi'l- Ma'ruf Nehiy ani'l- Münker", **DİA**, c. 11, Ankara 1998.

ÇELEBI, İlyas, "Menzile Beyne'l-Menzileteyn", **DİA**, c. 29, Ankara 2004,

EBU HANİFE, İmam-ı Azam, **Fıkh-ı Ekber (Aliyyü'l Kari)**, Çev. Yunus Vehbi YAVUZ, Çağrı Yayınları, Bursa 1978.

EBU ZEHRÂ, Muhammed, **İslam'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi**, Çev. FIĞLALI, Ethem R., Osman ESKİCİOĞLU, Yağmur Yayınları, İstanbul 1970.

EL-AĞBERÎ, İSMAİL B. SALİH, El- **İbâdiyye Beyne Harâsetü'd-Dîn ve Siyâsetü'd-Dünya**, Maskat 2013.

EL-EŞ'ÂRÎ, Ebu'l-Hasen, **Makâlâtü'l-İslamiyyin ve İhtilâfü'l-Musallin**, Çev. DALKILIÇ, Mehmet, Ömer AYDIN, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2005.

EL-KİNDÎ, Muhammed b. İbrahim, **Beyânu'ş-Şer'**, Uman 1993.

EL-MİSKADÎ, Nâsır b. Metar, **El-İbâdiyye fî Meydâni'l-Hak**, İnfial Yay. Maskat 2011.

EN-NÂMÎ, Amr Khlifa, Al-İbadhiyyah, **Studies in İbadhism**, Cambridge University, Cambridge 1971.

ESEN, Muammer, "Tekfir Söyleminin Dinî ve İdeolojik Boyutları", **AÜİFD**. S. 52/2, Ankara 2011, 97-110.

ET-TAFEYYİŞ, Muhammed b. Yusuf, **El-Fikri's-Siyasiyye İnde'l-İbâdiyye**, Uman 2010.

FIĞLALI, M. Ruhi, "Mezheplerin Doğuşuna Tesir Eden Sebepler", **İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi**, Ankara 1980.

FIĞLALI, M. Ruhi, **İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri**, Ankara 1983.

FIĞLALI, M. Ruhi, "İbadiyye", **DİA**, c. 19, Ankara 1999.

FIĞLALI, M. Ruhi, **Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri**, Birleşik Yayınları, Ankara 2010

GÜMÜŞOĞLU, Hasan, **İslam'da İmamet ve Hilafet**, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2011.

GÖLE, Nilüfer, **Seküler ve Dinsel: Aşınan Sınırlar,** Çev. Erkal ÜNAL, Metis Yayınları, İstanbul 2012.

HALDUN İbn, **Mukaddime,** Çev. Süleyman ULUDAĞ, c. I/II, Dergah Yayınları, İstanbul 1991.

HALİLÎ, Ahmet b. Hamdi, **el-Hakku'd-Dâmiğ**, Maskat 2012.

HİZMETLİ, Sabri, "İbâdîlik'te Velâyet ve Berâet İnancı", **AÜİFD**, Ankara 1987, c. 28. S. 131.

HOFFMAN, Valerie, "Oman", **Worldmark Encyclopedia Of Religious Practices**, Ed. Thomas Riggs, V. 5, Gale, Detroit 2006.

IŞICIK, Yusuf, "Kur'an-ı Kerim'de Müteşabih ve Te'vil", **SÜİFD**, S. 6, Konya 1996.

İZUTSU, Toshihiko, **İslam Düşüncesinde İman Kavramı**, Çev. Selahaddin AYAZ, Pınar Yayınları, İstanbul 2012.

KARAAĞAÇ, Hilmi, "Ehl-i Sünnet'e Göre Tekfir Problematiği", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 40. Erzurum 2013, 163-186.

KESKİN, Mehmet, **İmam Eş'ari ve Eş'arilik**, Düşün Yayınları, Ankara 2013.

KILAVUZ, A. Saim, "Adl", **DİA**, c. 1, Ankara 1988.

KILAVUZ, A. Saim, **Anahatlarıyla İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş**, Ensar Yayınları, İstanbul 2011.

KOMİSYON, **Dinî Kavramlar Sözlüğü**, DİB Yayınları, Ankara 2006.

KUMMÎ/ NEVBAHTÎ, **Şiî Fırkalar, Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırâk/ Fıraku'ş-Şîa**, Çev. Hasan ONAT, Sabri HİZMETLİ, Sönmez KUTLU, Ramazan ŞİMŞEK, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2004.

KURT, Hasan, "Kelamcılara Göre Münafık", **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 13, 2006, 131-160.

KUTLU, Sönmez, "Sâlim b. Zekvân'ın Sîre Adlı Eserinden Mürcie ile İlgili Kısmın Tercümesi", **AÜİFD**, XXXV, Ankara 1996, 467-475.

KUTLU, Sönmez, **İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Zihniyet Analizi**, Kitabiyat Yayınları, Ankara 2000.

KUTLU, Sönmez, **Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri**, TDV Yayınları, Ankara 2002.

KUTLU, Sönmez, **Mezhepler Tarihine Giriş**, Dem Yayınları, İstanbul 2008.

KUTLU, Sönmez, **İmam Maturidî ve Maturîdîlik**, Otto Yayınları, Ankara 2011.

KUTLU, Sönmez, "Va'd ve Vaid", **DİA**, c. 42, Ankara 2012.

KUTLU, Sönmez, Osman AYDINLI, "Haricilik, Mürcie, Mu'tezile", İçinde, Ed. Hasan ONAT, **İslam Düşünce Ekolleri Tarihi**, Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, Ankara 2006.

KUTLUAY, Yaşar, "İbâdîler'e Ait Bazı Metinler", **AÜİFD**, Ankara 1967, c. 15, 141-149.

MUAMMER, Ali Yahya, **el-İbâdiyye Beyne'l-Fırakı'l-İslâmiyye**, Sîb 2003.

MÜSLİM, Ebu'l-Hüseyin Müsl,m b. Haccâc el-Kureyşî, **el- Câmiu's-Sahîh**, İstanbul 1981.

NÂSIR, Muhammed Salih, **el-Usulü'l-Akadiyye Li'n-Nâşiri'l-Muhammediyye**, Uman 1993.

ÖZ, Mustafa, "Ezârika", **DİA**, c. 12, Ankara 1995.

ÖZ, Mustafa, **Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi**, Ensar Yayınları, İstanbul 2011.

ÖZLER, Mevlüt, "**Ehlü's-Sünne ve'l-Cema'a" Oluşum Süreci, Tarihsel Bağlamı ve Kimliği Sorunu, Tarihte ve Günümüzde Ehl-i Sünnet**, Ed. Mahmut KAYA vd. Ensar Yayınları, İstanbul 2006.

ÖZLER, Mevlüt, **Tarihsel Bir Adlandırmanın Tahlili Ehl-i Sünnet-Ehl-i Bid'at**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2010.

ÖZTÜRK, Mustafa, **Kur'an ve Aşırı Yorum**, Kitabiyat Yayınları, Ankara 2003.

REBİ' b. Habîb, **el-Câmiu's-Sahîh**, thk. Ebu Yusuf b. İbrahim el-Vercilânî, Uman 1992.

SÂLİM b. Zekvân, **es-Sîre**, thk. ve İngilizce'ye Çev. CRONE, Patricia, Fritz ZİMMERMANN, Oxford University Press, New York 2001.

SÂLİMÎ, Nureddin Abdullah b. Hamid Selum, **Meşârik-u Envâri'l-Ukul**, Maskat trz.

SARIKAYA, Mehmet Saffet, **İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler**, Rağbet Yayınları, İstanbul 2011.

SINANOĞLU, Mustafa, "Şirk", **DİA**, c. 39, Ankara 2010.

SÜLÜN, Murat, **Kur'an-ı Kerim Açısından İman-Amel İlişkisi**, Ensar Yayınları, İstanbul 2005.

ŞEHRİSTÂNÎ, **Milel ve Nihal**, Çev. Mustafa ÖZ, Litera Yayınları, İstanbul 2008.

ŞEMMÂHÎ, Ahmet b. Saîd b. Abdulvahit, (928/1522), **Kitâbu's-Siyer**; thk. Ahmet b. Said b. Es-Siyâbî, Maskat 1987.

ŞİRİNOV, Agil, "İslam Mezhepleri Tarihinde Tekfir", **Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Mecmuası**, 2009, S. 11.

TABERÎ, **Tarihü'l-Ümem ve'l-Mulük**, thk. Muhammed Ebu Fazl İbrahim, Beyrut 1966, c. 8.

TAHA Hüseyin, **Fitnetü'l- Kübrâ**, Mısır c. I, 1947 ve 1953.

TOPALOĞLU, Bekir, "Adl", **DİA**, c. 1, Ankara 1998.

TOURAINE, Alain, **Can We Live Together?** Çev. D. MACEY, Stanford, Stanford University, 2000.

TUNÇ, Cihad, "Kelam İlminde Büyük Günah Meselesi", **AÜİFD**. c. 23, Ankara 1978, 325-342.

TÛSİ, Nasıruddîn, **Tecrîdü'l-İ'tikâd**, thk. M. Cevad Hüseyni Celâlî, Kum 1986.

ÜMİT, Mehmet, **Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi (Zeyd b. Ali'den Kasım Er-Ressi'nin Ölümüne Kadar),** İsam Yayınları, İstanbul 2011.

VAGLİERİ, L. Veccia, "Ali-Muaviye Mücadelesi", Çev. Ethem Ruhi FIĞLALI, **AÜİFD**. 19, S. 1. Ankara 1953.

VEHİBÎ, Müslim b. Salim b. Ali, **el-Fikru'l-Akdi İnde'l-İbâdiyyeti**, Uman 2006.

WILKINSON, John C. **Ibadism-Origins and Early Development in Oman**, Oxford University Press, Oxford 2010.

YAVUZ, Yusuf Şevki, "Ahmed b. Hanbel", **DİA**, c. 2, Ankara 1989.

YAVUZ, Yusuf Şevki, "Kader", **DİA**, c. 24, Ankara 2001.

YILDIZ, Harun, Din, **Siyaset ve İdeoloji-Haricilik Düşüncesinin Doğuşu**, Sidre Yayınları, Samsun 1999.

YILMAZ, Muhammet, Kur'an'da Büyük Günah Kavramı, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 15, S. 2, Sivas 2011, 255-276.

YURDAGÜR, Metin, "Ehl-i Kıble", **DİA**, c. 10, Ankara 1994.